

Hans Witmer

Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch

Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400) – (deel 1)

Dit artikel is een zoektocht naar de ontstaansgeschiedenis van 's-Hertogenbosch, de noordelijkste stad in het hertogdom Brabant. De interesse van de auteur daarvoor werd gewekt toen hij als architect adviseerde bij bouwhistorisch onderzoek van panden op de Pensmarkt, in het hart van de stad. De bevindingen daarbij waren opmerkelijk en wierpen een nieuw licht op de vroegste fase van het ontstaan van de stad. Er was alle reden om die vroegste geschiedenis langs alle mogelijke wegen met behulp van diverse historische bronnen nader te gaan verkennen.

In de inleiding worden de huidige opvattingen over de ontstaansgeschiedenis van 's-Hertogenbosch gepresenteerd en worden deze geconfronteerd met waarnemingen en onderzoeksresultaten die niet zomaar in dat beeld ingepast kunnen worden. Er blijken zich meerdere vragen aan te dienen, die als leidraad voor het onderzoek hebben gefungeerd. Ook wordt hier aangegeven hoe en waar naar antwoorden op de vragen is gezocht.

De tweede paragraaf gaat nader in op de geografische eigenschappen van het terrein waarop de stad 's-Hertogenbosch is gebouwd. De positieve punten werden dankbaar benut, de negatieve punten moest men het hoofd bieden. Beide hebben invloed gehad op de ontwikkeling van de stad. Daarna komt het jachtverblijf van de hertog van Brabant aan de orde, dat algemeen wordt beschouwd als het beginpunt van de stad. Vervolgens wordt stilgestaan bij het gegeven dat 's-Hertogenbosch bewust door hertog Hendrik I van Brabant is gesticht als *novum oppidum*. Deze 'nieuwe stad' maakte deel uit van een politieke strategie van de hertog om zijn macht te consolideren en waar mogelijk uit te breiden. Ook dit had zijn invloed op het ontstaan en de eerste ontwikkeling van de stad.

De volgende paragraaf bespreekt de fase die daarop volgde, waarin rond 1222 de vesting 's-Hertogenbosch werd vergroot en ommuurd. Het tweede deel van dit artikel, dat zal verschijnen in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* van 2020 is gewijd aan de periode daarna en eindigt met de realisatie van de veertiende-eeuwse stadsmuur. Daarin is ook een nadere beschouwing opgenomen van diverse voor de stad belangrijke gebouwen en ruimtes en hun locaties: Lakenhal, Vleeshuis, Broodhuis, Waag, Markt en Stadhuis. In de conclusie zullen dan ook de in de inleiding opgeworpen vragen zo secuur mogelijk beantwoord worden met behulp van de in het onderzoek verzamelde gegevens.

1. Hertog Hendrik I van Brabant (1165-1235), de stichter van de stad 's-Hertogenbosch (Bron: Adriaan van Baerland, *Rerum gestarum a Brabantiae ducibus gestarum historia*, 1526, [Wikimedia Commons](#))

Inleiding

De huidige opvattingen over de ontstaansgeschiedenis van 's-Hertogenbosch

In de jaren 1970 richtte de gemeente 's-Hertogenbosch de afdelingen Bouwhistorisch Onderzoek en Archeologie op. De eerste stond eerst onder leiding van bouwhistoricus Ad van Drunen en later van diens opvolger Ronald Glaudemans. De tweede afdeling werd geleid door stadsarcheoloog Hans Janssen die werd opgevolgd door Ronald van Genabeek. Met hun medewerkers en andere deskundigen hebben zij systematisch onderzoek verricht in de stad en zo is een beeld ontstaan van de ontwikkelingsgeschiedenis.¹ Deze kennis hebben zij vastgelegd in publicaties, die hoofdzakelijk verschenen zijn tussen 1975 en 2016. Later stonden de afdelingen bekend onder de afkorting BAM (afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten) en nog later behoorden zij tot het Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch.²

Zo kon bijvoorbeeld het tracé van de 'eerste' stadsmuur van rond 1222 geheel vastgesteld worden (zie afbeelding 2). Ook ontstond een hypothese over de mogelijke fasering van deze muur.³ Deze ommuring was voorzien van drie poorten. Deze drie grote poorten hadden in de middeleeuwen andere namen, namelijk de Heilige Kruispoort (Orthenpoort), de Gevangenpoort (Hinthamerpoort) en de Jodenpoort (Vughterpoort). Het verhaal dat de poorten vernoemd waren naar de drie andere hoofdsteden van het hertogdom Brabant – respectievelijk de Brusselse, Leuvense en Antwerpse poort – is in de late middeleeuwen ontstaan.⁴ Daarnaast waren er twee waterpoorten als in- en uitgang van de Marktstroom binnen de muren.

2. De tot nu toe bekende ontwikkelingsfasen van de stad 's-Hertogenbosch:
1. Stadsmuur en stad rond 1222.
 2. Veertiende-eeuwse stadsmuur en stad rond 1400.
 3. Laatmiddeleeuwse uitbreidingen van de stad (tekening R. Glaudemans, Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

In het begin van de veertiende eeuw startte men met de bouw van de 'tweede' stadsmuur. In 1318 gaf hertog Jan III van Brabant de stad toestemming om de vestingwerken uit te breiden. Deze 'tweede' ommuring werd voltooid in de tweede helft van de veertiende eeuw en was voorzien van acht poorten: de Boompoot (tussen binnenhaven en Dieze), de Orthenpoort (richting Orthen), de Pijnappelsepoort (richting Hintham), de Baseldonkpoort, de Molensteegpoort, de Boertsepoort, de Kruispoort (richting Vught) en de Sint-Janspoort. De drie poorten van 'de eerste' ommuring verloren hun functie. De Antwerpse poort werd afgebroken. De Leuvense en Brusselse poort kregen een andere bestemming. De uitbreiding van de stad in zuidelijke richting zette verder door. Al voor de tweede helft van de veertiende eeuw woonden er Bosschenaren aan de Vughterdijk (het verlengde van de Vughterstraat) buiten de muren.⁵ In 1399 wordt in de stadsrekeningen de Pieckepoort (de derde Vughterpoort, linksonder op afbeelding 2) al genoemd.⁶ Ook in het noordoosten, vanaf de Pijnappelse Poort in de richting van Hintham, groeide de stad in de late middeleeuwen verder uit.

Hoe de stad er, voor zover uit onderzoek bekend, in de late middeleeuwen heeft uitgezien, is op zeer aansprekende wijze vastgelegd in het in 2016 onder redactie van Ronald Glaudemans verschenen boek *De Stad van Bosch. Bossche bouwhistorie in nieuw perspectief*. In dat jaar heeft de stad de vijfhonderdste sterfdag van de Bossche schilder Jheronimus Bosch (circa 1450-1516) herdacht. De afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch heeft ter gelegenheid daarvan een reconstructie gemaakt van de stad zoals die eruitzag toen de schilder er woonde en werkte. Het boek toont de indrukwekkende resultaten van dit 3-D project. De Vestingwet van 1874 heeft in 's-Hertogenbosch niet geleid tot een totale sloop van de vestingwerken, daar de muren ook een waterkerende functie hadden. Onder de grond en achter later aangebrachte muren (klampen) ter versteviging van de oude oorspronkelijke muren van de tweede vesting, zijn grote delen van de tweede fase bewaard gebleven. Op verschillende locaties zijn deze bouwhistorisch en archeologisch onderzocht. In 1999 is een herstelplan opgesteld voor de restauratie van de vestingwerken van de stad 's-Hertogenbosch. Intussen zijn eigentijdse toevoegingen, zoals bijvoorbeeld het Sint-Jansbolwerk, gerealiseerd om de vestingwerken een aan de huidige tijd aangepaste uitstraling te geven.

Waarnemingen en onderzoeksresultaten die niet passen in het huidige ontwikkelingsbeeld

Vanaf de bouw van de 'eerste' stadsmuur rond 1222 is er dus een vrij duidelijk beeld verkregen van het ontstaan van de stad. Tot op heden bleek het echter moeilijk meer inzicht te krijgen in de vroegste ontwikkeling van 's-Hertogenbosch vóór 1222, mede door het ontbreken van duidelijke schriftelijke bronnen. Wel zijn er enkele intrigerende zaken uit die tijd gevonden. Zo zijn er ter plaatse van de panden Pensmarkt 20-22 tufstenen fundamenten aangetroffen die archeologisch gedateerd worden op omstreeks 1170.⁷ Tufsteen is puingesteente dat als vulkanische as en steensplinters is neergekomen en verkit. Deze restanten worden veelal geïnterpreteerd als afkomstig van het hertogelijk verblijf dat de kroniekschrijver Molius (1550) noemt in zijn beschrijving van het ontstaan van de stad.

- 1 De auteur dankt allen die op de een of andere wijze hun medewerking bij het onderzoek en deze publicatie gegeven hebben, met name M. de Bruin, R. van Genabeek, R. Glaudemans, M. IJsselstijn, T. Kappelhof, K. Leenders, K. de Leeuw, W. van Leeuwen, E. Nijhof, J. Roding en F. Witmer.
- 2 Zie bijvoorbeeld Van Drunen, 's-Hertogenbosch'; Janssen, *Van Bos tot Stad*; Janssen en Treling, *Van Penningen en Groten*; Janssen en Thelen, *Tekens van Leven*.
- 3 Hundertmark, 'De primitieve stadsmuur', 104-113.
- 4 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.
- 5 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn (periode 1293-1380), inv. nr. 1333.08.26. Tussen 1333 en 1379 is er in deze collectie sprake van 25 oorkonden betreffende de aankoop en verkoop van woonruimten aan de Vughterdijk.
- 6 Gudde, 's-Hertogenbosch', 50-53.
- 7 Van Drunen, 's-Hertogenbosch', 107-108. Zie afbeelding 10 op pagina @@@. Teksten en afbeeldingen uit het boek zijn overgenomen met toestemming van de auteur.

Verder weten we dat 's-Hertogenbosch in 1202 is verwoest door de legers van de graven van Holland en Gelre. In de *Jaarboeken van het klooster van Egmond en de Kroniek van Keulen* wordt hier melding van gemaakt.⁸ Er wordt gesproken van een zeer grote buit. Ook de documenten over de schadevergoedingen die de graven van Holland en Gelre moesten betalen nadat zij door Hertog Hendrik I in 1202 gevangen genomen waren, zijn bewaard gebleven.⁹

Het is echter onbekend hoe 's-Hertogenbosch – een stad waar volgens de kroniek een grote buit te veroveren viel – er op dat moment uitzag. Volgens P.Th.J. Kuijter moet Den Bosch een gemakkelijke prooi zijn geweest, want het zal hoogstens wat aarden wallen tot zijn bescherming hebben gehad. De buit was enorm, zo verzekert ons in zijn jaarboek de monnik van Egmond, maar dat moet een overdrijving zijn. Immers, waar zou in die prille nederzetting van misschien een paar honderd kleine handelaars en handwerkslui die enorme buit vandaan hebben moeten komen.¹⁰ Kuijter gaat dus uit van een kleine nederzetting van geringe economische betekenis. Maar hij baseert dat alleen op zijn eigen interpretatie van het verleden en gaat daarmee in tegen de bronnen die wél beschikbaar zijn. Waarom zou de monnik van Egmond overdrijven? En waarom zouden beide kronieken de gebeurtenis vermelden als die niet van betekenis was?

Behalve de vondst van oude tufstenen fundamenteën aan de Pensmarkt en de vermelding van de verwoesting van Den Bosch in 1202 in de kronieken van Egmond en Keulen zijn er nog andere waarnemingen en resultaten van historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek die moeilijk kunnen worden ingepast in de huidige visie op de vroege ontwikkeling van de stad. In dit artikel wordt getracht een antwoord te vinden op de volgende vragen:

- De kerk van Sint-Jan is gebouwd buiten het gebied van de 'eerste' stadsmuur uit 1222. Met de werkzaamheden aan de voorganger van de huidige Sint-Janskathedraal werd mogelijk al vóór 1222 gestart.¹¹ Waarom lag het bouwterrein van die belangrijke kerk niet binnen die stadsmuur?
- In de 'eerste' stadsmuur werd achter het stadhuis een relatief forse doorgang voor de Verwersstroom aangetroffen. De loop van deze stroom binnen de stadsmuren is echter onduidelijk. Wel zijn bij archeologisch onderzoek ter plaatse van de Minderbroederskerk sporen van een waterloop aangetroffen.¹² Wat is er met die waterloop gebeurd?
- De situering van de Brusselse poort (Orthenpoort) en de Leuvense poort (Gevangenpoort) stemt overeen met de richting van de rooilijnen van de bebouwing aan de betreffende straten. De ligging van de Antwerpse poort (Vughterpoort) wijkt echter af van de bebouwingsrooilijnen van de Vughterstraat, met name in noordelijke richting nabij de huidige Markt.¹³ Vanwaar dat verschil?
- Waarom heeft hertog Hendrik I zijn stad, zonder zijn hof en het kerkterrein, in 1222 beleend aan de bisschop van Keulen?
- De drie raadhuisen van Den Bosch die gebouwd zouden zijn rond 1350, worden om onduidelijke redenen op drie verschillende, vlak bij elkaar liggende locaties gesitueerd. Hoe is dat te verklaren?
- Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de huidige Markt mogelijk pas in de tweede helft van de veertiende eeuw als marktgebied en handelscentrum in gebruik is genomen. Waar werd vóór die tijd markt gehouden?¹⁴
- Ook de teksten uit enkele Kronieken staan haaks op het ontwikkelingsbeeld dat momenteel wordt aangehouden. Zo had hertog Hendrik I volgens Molius naast zijn al eerder genoemde jachtverblijf een verblijf op de Markt en een kasteel buiten de stadsmuur, naast de Gevangenpoort (Leuvense poort). Deze drie bouwwerken moeten relatief 'kort' na elkaar zijn gebouwd. Waarom heeft de hertog zijn kasteel buiten de stadsmuur gebouwd?

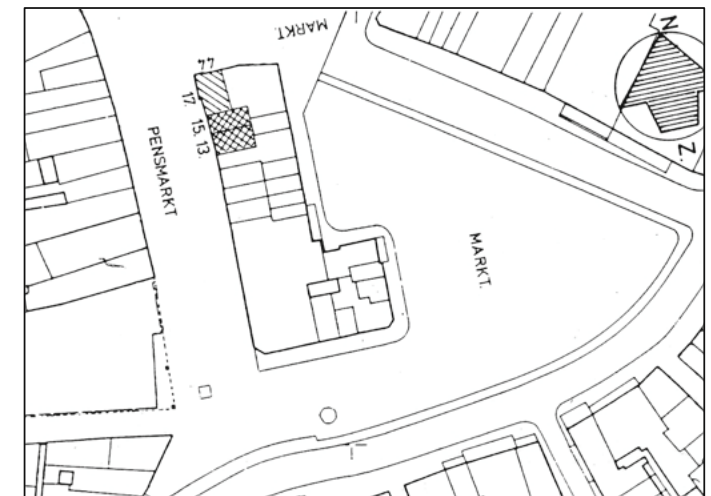
Aanpak van de studie naar het ontstaan van 's-Hertogenbosch

In dit artikel wordt een nieuw ruimtelijk ontwikkelingsmodel voor de vroege stad 's-Hertogenbosch geschetst op basis van de resultaten van bouwhistorisch, archeologisch en historisch onderzoek en nieuwe stedenbouwkundige inzichten. De economische, politieke, militaire en geografische historie van de stad en de Meierij wordt slechts aangestipt waar dit voor een beter begrip van dat model noodzakelijk is.

Het bouwhistorisch onderzoek is een belangrijke bron van kennis over de vroegste geschiedenis van Den Bosch. Bouwhistoricus Ad van Drunen heeft in 's-Hertogenbosch vanaf 1975 het zogenoemde 'bouwblokonderzoek' opgezet, met name binnen het gebied van de 'eerste' stadsmuur van rond 1222. Zijn onderzoek was bedoeld om een zo goed en compleet mogelijk beeld te verkrijgen van de stad in de zestiende eeuw, maar leverde ook vondsten van oudere datum op. Een andere bron van informatie over de vroegste stad is de *Kroniek van Molius*. Beide bronnen worden in de hiernavolgende sub-paragrafen geïntroduceerd. De resultaten en de interpretatie ervan komen later aan de orde in de beschrijvingen van de drie oudste bouwfases van 's-Hertogenbosch.

Het bouwhistorisch onderzoek van de panden Pensmarkt 13-15

In het voorjaar van 1984 startte de restauratie en reconstructie van de panden Pensmarkt 13 en 15, gelegen in het blok op de Markt (zie afbeelding 3). De eigenaar, de familie Van der Ven, had de opdracht gegund aan de bekende plaatselijke architect Jan van de Eerden. De familie Van der Ven was al drie generaties eigenaar van de panden, die bouwtechnisch sterk in verval waren geraakt. In het begin van de twintigste eeuw had grootvader het geheel gepacht om hier café Jan van der Ven te beginnen. Het café, gelegen in het centrum van de stad, floreerde omdat de paardentram uit Vught precies voor de deur stopte. Na korte tijd werd hij eigenaar van het café.

3. Situatieschets van de panden Pensmarkt 13-15 te 's-Hertogenbosch op de huidige kadastrale kaart (tekening P. Manuhutu, Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

8 Uitterhoeve, *Annales Egmondenses*, 144-145; Camps, *Het stadsrecht*, 60.

9 Camps en Van Syngel, *Digitaal Oorkondeboek Noord-Brabant*.

10 Kuijter, *'s-Hertogenbosch*, 42.

11 Vriendelijke mededeling R. Glaudemans, de huidige bouwhistoricus van de gemeente 's-Hertogenbosch.

12 Vriendelijke mededeling H. Janssen en R. van Genabeek, de huidige archeoloog van de gemeente 's-Hertogenbosch.

13 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 74.

14 Janssen, *Van Bos tot Stad*, 53-63.

4. Het Schermersoproer van 1579. Op de voorgrond het blok op de Markt. Aan de linkerzijde van het blok stond aan de Pensmarktzijde de tweede Lakenhal, die later in afzonderlijke huizen is verdeeld. Gravure door G.J. de Huyser uit 1776 naar een schilderij van Jan van Diepenbeeck (1573-1621). (gravure in bezit auteur; schilderij collectie Noordbrabants Museum)

5. Prentbriefkaart van de Pensmarkt in 's-Hertogenbosch uit 1905. Op de achtergrond het stadhuis. Het tweede pand van links is Pensmarkt 15. Het werd in 1905/1906 gestoopt. Foto D.G.A. Schnabel, Dordrecht (Uitgeverij Nauta, Velsen; kaart in bezit auteur)

De panden Pensmarkt 13-15 omvatten tweederde deel (het midden en het rechter deel) van de tweede Lakenhal. Op de gravure van het Schermersoproer (afbeelding 4) is de voor-gevel van rond 1600 (nu de panden 17, 15 en 13) geheel afgebeeld met inbegrip van de toen al vernieuwde gevelpartij voor het rechter gedeelte (nummer 13). Kort daarna moet er volgens de architect een nieuwe gevel ontworpen zijn met drie trapgevels. Met behulp van een oude foto op een prentbriefkaart uit 1905 (afbeelding 5) en zijn opmeting van de voor-gevel slaagde architect Jan van de Eerden erin het middelste gedeelte van het pand te reconstrueren. Een geslaagde restauratie volgde, want op 9 juni 1987 ontving de familie Van der Ven, uit handen van de toenmalige voorzitter van de afdeling Noord-Brabant van de Bond Heemschut, H. Bergé, de Heemschut jubileum restauratieprijs voor Noord-Brabant.

Gelet op de ligging van de panden Pensmarkt 13-15 in het blok op de Markt (zie afbeelding 3) en het vermoeden dat een deel van de kapconstructie weleens een van de oudste van de stad kon zijn, verzocht de dienst Bouwhistorisch Onderzoek en Archeologie van de gemeente 's-Hertogenbosch Hans Witmer, de auteur van dit artikel, gedurende de eerste fase van de restauratie de bouwactiviteiten te begeleiden en bouwhistorisch onderzoek te verrichten. Tevens was het de bedoeling informatie te verkrijgen over de ouderdom en de ontwikkeling van de panden zelf en het blok op de Markt en meer inzicht te verwerven in de vroegste geschiedenis van de stad. Op deze locatie waren ook de Lakenhal, het Broodhuis en het Vleeshuis gesitueerd. Algemeen wordt aangenomen dat door uitbreidingen van deze voor de stad belangrijke voorzieningen het blok op de Markt zijn huidige vorm heeft verkregen.

De archeologen van de gemeente 's-Hertogenbosch hebben tijdens het bouwhistorisch onderzoek in de kelders van de panden Pensmarkt 13-15 vier putten gegraven.¹⁵ Tijdens de ontmanteling van het pand ontstond een conflict tussen de gemeente en de aannemer. Om die reden werd Witmer op een bepaald moment de toegang tot het bouwterrein onttrokken. Het bouwhistorisch onderzoek kon daarom helaas niet optimaal worden uitgevoerd.

Wel werd ter plaatse van de 'achtergevel' van de panden Pensmarkt 13 en 15 oud muurwerk in Vlaams metselverband gevonden.¹⁶ Vlaams verband is een metselverband waar binnen een laag afwisselend koppen en strekken worden toegepast. Vlaams verband is in de Nederlanden het vroegst toegepaste metselverband en komt voor tot het tweede kwart van de veertiende eeuw. Het wordt onder andere opgevolgd door kruisverband. Deze vondst is aanleiding geweest het bouwblok op de Markt nader te bestuderen. Het idee dat de handelsgebouwen (het Broodhuis, het Vleeshuis en de Lakenhal) de start zijn geweest voor de verdere ontwikkelingen van het blok op de Markt, moet naar de mening van de auteur bijgesteld worden. In het midden van het blok op de Markt is namelijk sprake van een soort 'ruggengraat'. Er is immers ook oud, mogelijk vroeg-dertiende-eeuws metselwerk in Vlaams metselverband aanwezig in de kelders van de panden in het blok op de Markt aan de Markt-zijde. Dat bracht de auteur op het idee dat er misschien ooit een doorlopende muur had gestaan. Op basis daarvan kan verondersteld worden dat de handelsgebouwen na 1280/1290 tegen deze ruggengraat zijn aangebouwd. Deze veronderstelling leidde vervolgens tot de gedachte dat deze ruggengraat mogelijke een onderdeel zou kunnen zijn van een vroegere, nog onbekende fase in de ontwikkeling van 's-Hertogenbosch.

¹⁵ Lezers die geïnteresseerd zijn in de resultaten van het 'Archeologisch onderzoek in de panden Pensmarkt 13 en 15' kunnen deze aanvragen bij de auteur via h.witmer51@gmail.com.

¹⁶ Vriendelijke mededeling E. Nijhof, archeoloog 's-Hertogenbosch. Bouwhistorici gaan er in het algemeen vanuit dat metselwerk pas na 1200 wordt toegepast. E.D. Orsel beschrijft in zijn artikel 'Stenen van de graaf' echter de vondst van metselwerk vóór 1200 in Leiden en Rijnsburg.

De Kroniek van Molius

In december 2003 verscheen een geannoteerde uitgave van *De Kroniek van Molius*.¹⁷ Willem Moel (Mool), later bekend onder zijn Latijnse naam Molius, werd in 's-Hertogenbosch geboren in 1500 of 1501. Na in zijn geboortestad de Latijnse school doorlopen te hebben studeerde hij in Leuven en behaalde daar in 1532 de graad van *magister*, vermoedelijk *magister artium*.¹⁸ In de middeleeuwen was *magister artium* een academische graad die men ontving na bestudering van de zeven vrije kunsten: Grammatica, Retorica, Dialectica, Mathematica, Geometria, Musica en Astronomia. Vóór 1525 werd Molius tot priester gewijd en was hij verbonden aan de Sint-Jan als rector van het altaar van Sint Antonius. Ook trad hij in 1532 toe tot de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Op 29 september 1565 stierf hij en op 6 oktober werd in de Sint-Jan door de broederschap een uitvaartmis voor hem opgedragen. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw schreef Molius een kroniek over de stad 's-Hertogenbosch vanaf de stichting in de twaalfde eeuw tot circa 1550. Molius baseert zijn verhaal over het ontstaan van 's-Hertogenbosch op overleveringen en op niet nader aangegeven schriftelijke bronnen. Oorkonden over het ontstaan van de stad zijn er niet. Er bestaan enkele oorkonden over verdragen gesloten tussen de hertog Hendrik I van Brabant en de graaf van Holland. Wel heeft Molius als priester verbonden aan de Sint Jan toegang gehad tot het archief van de kerk. Tot op heden wordt door historici niet uitgesloten dat Molius de vroegste geschiedenis van de stad verzonnen heeft. De Kroniek van Peter van Os, die ouder is dan die van Molius, vermeldt niets over het ontstaan van de stad. De Kroniek van Cuperinus verwijst naar Molius.

De oorspronkelijke tekst van de Kroniek van Molius is niet bewaard gebleven. De tekst van zijn kroniek kon echter gereconstrueerd worden op basis van op elkaar gelijkende afschriften in het Latijn, waaronder het Handschrift T in de Abdij van Tongerlo.¹⁹ Dit oudste afschrift van deze kroniek dateert uit 1553 en is geschreven op een aantal aaneengesaaide katernen papier zonder band.²⁰ Een auteur wordt niet genoemd evenmin als de kopiist. Het is onbekend hoe het bij de abdij terecht is gekomen. De auteurs van *De Kroniek van Molius* hebben deze afschriften geanalyseerd om zo de oorspronkelijke tekst te reconstrueren. De afwijkingen tussen de verschillende versies hebben zij eveneens opgenomen in hun boek. Zou deze *Kroniek* wellicht een antwoord kunnen geven op de hypothese dat de Markt al vroeg ommuurd is geweest? Molius beschrijft in zijn kroniek namelijk drie bouwfasen van de stad.²¹ En dat terwijl er tot op heden maar twee bekend zijn, namelijk de 'eerste' stadsmuur (circa 1222) en de 'tweede' stadsmuur uit de veertiende eeuw (zie afbeelding 2 op pagina 16). Ten behoeve van deze studie zijn de teksten over bouwwerken en over de opbouw van de stad uit de kroniek gelicht. Door deze tekstgedeelten vervolgens chronologisch te noteren, konden ze beter geanalyseerd worden.²²

Een kaart ter oriëntatie

In dit artikel komen nogal wat straatnamen, namen van gebouwen en van poorten voor. Om de lezer te helpen de juiste ligging daarvan voor ogen te houden, is een kaart bijgevoegd (zie afbeelding 6 op pagina 23). Op die kaart staat de plattegrond van het huidige centrum van 's-Hertogenbosch getekend met daarop aangegeven de straten en de locaties van de gebouwen en poorten die in dit betoeg aan de orde komen.

6. Het huidige centrum van 's-Hertogenbosch met de straten en gebouwen die in dit artikel aan de orde komen
1. Straten:
1.1 Markt, 1.2 Orthenstraat, 1.3 Hooge Steenweg, 1.4 Pensmarkt, 1.5 Hinthamerstraat, 1.6 Vughterstraat, 1.7 Schapenmarkt, 1.8 Verwersstraat, 1.9 Achter Het Wild Varken, 1.10 Ridderstraat
2. Poorten:
Pre-stedelijke fase, kleine vesting: 2.1 Brusselsepoort, 2.2 Leuvensepoort, 2.3 Heilige Mariapoort
Vergrote vesting rond 1222: 2.4 Brusselsepoort, 2.5 Leuvensepoort, 2.6 Vughterpoort
3. Gebouwen:
3.1 Jachtverblijf van de hertog, 3.2 Verblijf van de hertog op de Markt, 3.3 Tweede kasteel van de hertog, 3.4 De Moriaan, 3.5 De Roodenburg, 3.6 Het Huis van de Ridder, 3.7 Minderbroedersklooster, 3.8 Het blok op de Markt, 3.9 Lakenhal, Broodhuis en Vleeshuis, 3.10 Lombardenhuis, 3.11 Plan Geertru van Van Lanschot
4. Bossche Stadhuizen: 4.1, 4.2 en 4.3.

Geografie

De stad 's-Hertogenbosch ligt in een van oorsprong vrij vlak gebied waar vrijwel de gehele Meierij en zelfs een deel van Belgisch Limburg op afwatert. Tal van beken en beekjes brengen hun water naar de drie hoofdstromen: de Dieze, de Dommel en de Aa. De Dieze wisselt tegenwoordig iedere paar kilometer van naam. Het gedeelte langs Esch en Vught heet nu Essche Stroom. In 's-Hertogenbosch heten heel wat aftakkingen 'Binnen Dieze'. Tot bij Halder en Berlicum hebben Dieze, Dommel en Aa nog een behoorlijk verval. Bij 's-Hertogenbosch komen ze echter uit in vrij vlak terrein en verdwijnt die natuurlijke neiging verder te stromen, met dus waterophoping en vroeger zelfs moerassen als resultaat. De oorspronkelijke loop van de rivieren in die laaggelegen gronden en moerassen is een van de puzzels bij het onderzoek naar de vorming van de stad. Duidelijk is wel dat aan de noordzijde slechts één rivier al het water moet afvoeren naar de Maas: de Dieze. Langs dat deel van de Dieze kon bij hoge waterstanden op de Maas ook Maaswater de Meierij binnendringen en bijdragen aan de waterophoping en zelfs overstromingen in en rond 's-Hertogenbosch.

Hoogma spreekt van een deltagebied (zie afbeelding 7).²³ Het gebied ten noorden van het vroegste stedelijk gebied kan wellicht beter omschreven worden als een gebied met

17 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*.

18 de.wikipedia.org/wiki/Magister_artium.

19 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 145 en 147.

20 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 28 en 29.

21 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 83, 95 en 63.

22 Lezers die geïnteresseerd zijn in de volledige, chronologisch genoteerde teksten van de Kroniek van Molius betreffende de bouw van en de gebouwen in Den Bosch vanaf de stichting in de twaalfde eeuw tot circa 1550 kunnen deze aanvragen bij de auteur via h.witmer51@gmail.com.

7. Deze hoogtekaart van de binnenstad van 's-Hertogenbosch van D. Hoogma dateert uit 1994 en is op dit moment de best beschikbare.* De hogere en lagere dekzandgebieden zijn aangegeven op basis van gegevens die tijdens boringen, sonderingen en visuele waarnemingen tijdens opgravingen tot en met 1992 zijn verkregen. De resultaten van de onderzoeken van W. Heesters uit 1977 en H. Janssen uit 1983 zijn er echter niet in verwerkt. De aangegeven hoogten van het dekzand ter plaatse van de stadspoort in de Orthenstraat en ter plaatse van het Geertru-terrein van Van Lanschot stemmen niet overeen met die onderzoeksresultaten (zie afbeelding 20 op pagina @@@). Hoogma is uitgegaan van de aanwezigheid van een deltagebied boven het vroegste stedelijk gebied. Dit kan wellicht beter omschreven worden als een gebied met laaggelegen gronden, voorzien van lage en hoge begroeiingen, moerassig van karakter met wisselende waterstanden en waterstromen. Dit houdt in dat de dekzandhoogten vanaf de Moriaan (aan de noordkant van de Markt, A op de kaart) in noordelijke richting waarschijnlijk veel sneller afnemen dan op deze tekening is aangegeven.

* De archeologische dienst van het Erfgoedhuis heeft in het voorjaar van 2016 aangegeven dat zij starten met een nieuwe versie van deze kaart.

** Heesters, *Graven in het Bossche verleden*; Janssen, *Van Bos tot Stad*, 71.

laaggelegen gronden, voorzien van lage en hoge begroeiingen, moerassig van karakter met wisselende waterstanden en waterstromen. Dicht bij de vroegste nederzetting bevonden zich gecultiveerde laaggelegen gronden voorzien van greppels, waar boeren en ambachtslieden hun beroep uitoefenden. De Aa, de Dommel en de Dieze stroomden vanuit de Meierij door en langs de nieuwe nederzetting en 'persten' zich door het laagland ten noorden van de eerste vesting met als gevolg fluctuerende waterstanden.

In dat natte gebied lagen enkele grotere en kleinere hoogten, zogeheten 'donken'. De plaatsnaam Den Dungen verwijst daar nog naar. De inwoners woonden, vanwege wateroverlast, op die *dunghen*, ofwel op de hoge zandruggen. Op de grootste en hoogste hoogte is de stad 's-Hertogenbosch gesticht. In het lage natte gebied zal een moerasvegetatie gegroeid hebben, mogelijk een broekbos. Een broekbos is een bos waarvan de vegetatie sterk wordt bepaald door de te (hoge) waterstand van het grondwater. Elzen, berken of wilgen vormen er de boomlaag. De centrale hoogte was, zo bleek bij archeologisch onderzoek, met forse bomen begroeid.²⁴

Het afwateringssysteem ter plaatse van 's-Hertogenbosch was permanent aan verandering onderhevig. Buisman beschrijft de in het midden van de dertiende eeuw vaker optredende en ernstiger overstromingen van Rijn en Maas, zowel bovenstrooms van Nederland als in Nederland zelf. Hij verklaart dat – zoals vele anderen – door de ontginningen in het stroomgebied van die rivieren.²⁵ Die ontginningen begonnen namelijk doorgaans met het opruimen van de aloude bossen die het regenwater langer vasthielden dan het nieuwe boerenland dat juist snel ontwaterd moest worden.²⁶

Van Asseldonk heeft in zijn proefschrift en andere publicaties betoogd dat in de Meierij, die door de Dieze, de Dommel en de Aa ontwaterd wordt, vanaf 1180 in fors tempo woeste gronden werden ontgonnen, hetgeen we weerspiegeld zien in de uitgifte van grond tegen cijns. Dit zette verder door gedurende de gehele dertiende eeuw en eindigde mogelijk pas tegen 1350.²⁷ Vera constateert in zijn proefschrift een voorkeur voor het ontginnen van bosgrond in plaats van heidegronden. De opbrengsten van het hout zullen een rol gespeeld hebben, maar ook het aanwezige reservoir van humeuze stoffen, waarvan de landbouw profijt had.²⁸

De ontginningen veroorzaakten een versnelde afwatering van het stroomgebied van Dommel, Aa en Dieze. Beken die eerst dankzij de sponswerking van het natuurlijke landschap ruim de tijd kregen om overvloedige regen af te voeren, moesten diezelfde waterhoeveelheid nu in veel kortere tijd verwerken. Dat paste niet in de oude beekbeddingen en zo ontstonden overstromingen en veranderingen in de loop van die beddingen. In tijden dat ook de waterstand in de Maas steeg, kwam 's-Hertogenbosch klem te zitten tussen overstromingen van twee kanten. De Maas is een regenrivier. Bij langdurig regenachtig weer stroomde niet alleen langs de Meierijbeken veel water naar 's-Hertogenbosch, maar ook langs de Maas. Aanvankelijk had de Maas ten westen van Heusden bij hoge waterstand nog een extra afvoer via de oude Maas, maar in 1270 werd die afgedamd.²⁹ De Maas zal sindsdien vaker de omgeving van 's-Hertogenbosch blank gezet hebben. Zoals we zullen zien waren al in de dertiende eeuw ophogingen van de bodem het antwoord op deze bedreigingen van de stedelijke nederzetting 's-Hertogenbosch.

23 Zie tekening D. Hoogma 1994, A3 formaat, losse bijlage nr.3 bij Hoogma en Steketee, *'s-Hertogenbosch, Waterstad*, met tekst: 'De ingrepen in het waterlopenstelsel binnen de huidige stadsmuren'.

24 Janssen, *Van Bos tot Stad*, 57.

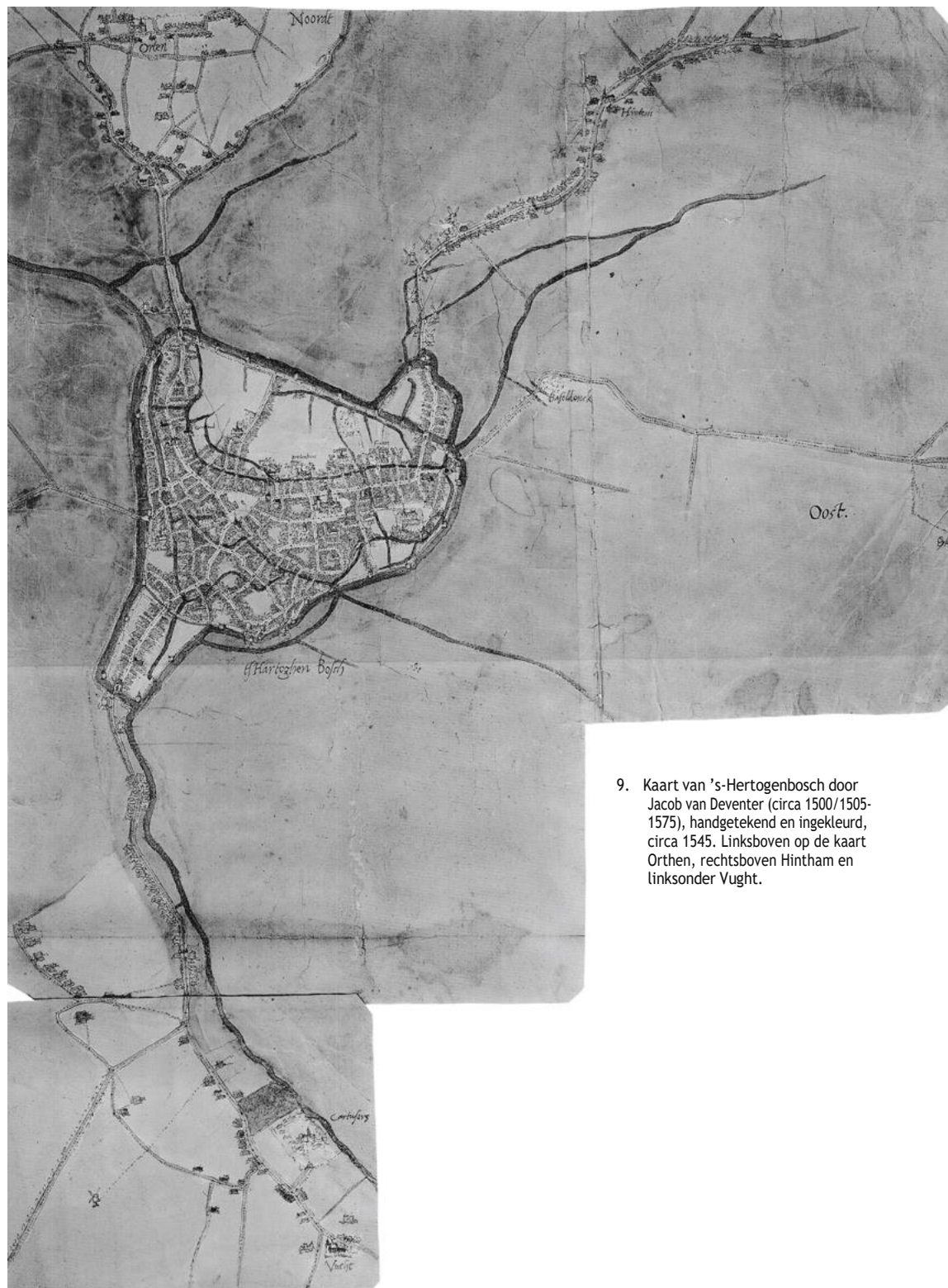
25 Dit is een algemeen verhaal over de grote rivieren en zal ook gelden voor de Maas ten noorden van 's-Hertogenbosch.

26 Buisman, *Duizend jaar weer*, Deel I, 484.

27 Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*.

28 Vera, *Gemene gronden in de Meierij*, 36.

29 Leenders, 'Zoe lanck ende breed'.

9. Kaart van 's-Hertogenbosch door Jacob van Deventer (circa 1500/1505-1575), handgetekend en ingekleurd, circa 1545. Linksboven op de kaart Orthen, rechtsboven Hintham en linksonder Vught.

8. Overstroming in de Vughterstraat in 's-Hertogenbosch, gezien vanaf de Pieckepoort (de derde Vughterpoort) richting Markt. (Foto L. Stollenwerk, maart 1876, archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Rivieren met voldoende breedte en diepte zijn heel geschikt als handelsweg. Tot hoever de Dieze, Dommel en Aa ten zuiden van Den Bosch bevaarbaar waren en in hoeverre watermolens daarbij een hindernis waren, is een punt van discussie. Ten noorden van de stad zal er geen probleem geweest zijn en was via de Maas een groot gebied bereikbaar. Maar we mogen de landwegen niet vergeten. Vught was al vroeg in de elfde eeuw voorzien van tol- en muntrecht en rond 1200 waren hier nog altijd kooplieden actief.³⁰ In Vught kwam de oude landweg vanuit Antwerpen aan bij de laag gelegen gronden en moerassen waarin Den Bosch zou verrijzen. Het ligt voor de hand dat in Vught overslag van goederen van landverkeer op schepen en omgekeerd plaatsvond, wat deze vroege Vughtse handelsfunctie kan verklaren.

Het vele water rondom de stad bood Den Bosch dus goede kansen op handelsgebied, maar betekende ook een bedreiging in de vorm van overstromingen. Men bouwde daarom bij voorkeur op de hogere donken en beschermde zich tegen de toenemende wateroverlast door het ophogen van de gronden.

Het 'jachtkasteel' van de hertog

Vanaf de negende eeuw vinden we in oorkonden vermeldingen van bezittingen in Orthen, die overigens steeds anders beschreven werden en ook steeds in verschillende handen waren.³¹ In de vroege twaalfde eeuw verwierf Godfried, hertog van Leuven, in Orthen een bezit dat voordien toebehoorde aan de benedictijnerabdij Brauweiler, gelegen in de omgeving van Keulen.³² Onbekend is wat dit bezit precies voorstelde en waar het centrum

³⁰ Huijbers, 'Central places', 202; Kappelhof, 'Vught in de Middeleeuwen', Conclusies.

³¹ Camps, *Oorkondenboek*, nrs. 15, 17, 32.

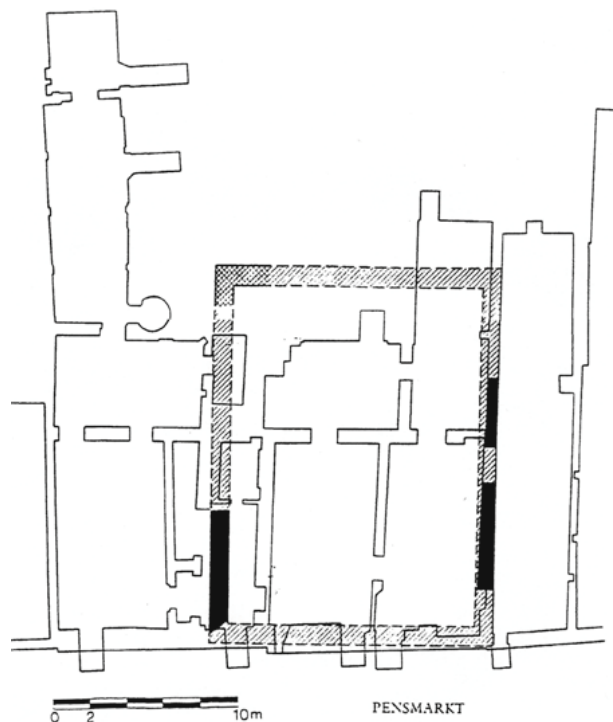
³² Camps, *Oorkondenboek*, nr. 36; zie ook nr. 73 uit 1179, Vriendelijke mededeling T. Kappelhof: Het gaat om de familie Van Leuven die graven waren van Brabant. Zij hadden hun stamslot in Leuven. Vanaf 1101 worden zij vernoemd als hertog van Lotharingen. Later werd dat hertog van Lotharingen en Brabant.

ervan lag. Op basis van de latere geschiedenis mogen we aannemen dat het centrum nabij de Sint-Salvatorkerk lag en dat een groot deel van de laaggelegen gronden en moerassen waarin Aa, Dommel en Dieze samenstromen, ertoe behoorde, met inbegrip van die grote, toen beboste donk die op twee kilometer afstand ten zuiden van Orthen lag (zie afbeelding 9 en afbeelding 7). De oude Salvatorkerk van 1545 stond 125 meter ten noordoosten van de huidige Salvatorkerk uit 1945.

Algemeen wordt aangenomen dat het bos op en om die donk een hertogelijk jachtgebied was. Ter plaatse van de panden Pensmarkt 20-22, gelegen aan de westzijde van die donk, zijn één meter brede tufstenen fundamenteën aangetroffen die op basis van vondsten tijdens het archeologisch onderzoek konden worden gedateerd op omstreeks 1170 (zie afbeelding 10).³³ Het tufstenen huis (15,5 × 21 meter) was iets ingegraven in het dekzand dat hier op 4,00 meter +NAP ligt.³⁴ De situering ervan is opmerkelijk want het huis staat niet, zoals men in dit natte gebied zou verwachten, op het hoogste dekzandniveau (6,00 meter +NAP) in deze omgeving. Dat bevond zich aan de noordzijde van de Huidige Markt ter plaatse van de Moriaan (zie afbeelding 7 op pagina 24).

10. Kelders en fundering van het jachtverblijf van de hertog van Brabant en het latere Lombardenhuis, aangegeven op de huidige kaart van de panden Pensmarkt 16/18-22. In zwart en gearceerd is de vermoedelijke vorm van de tufstenen fundering van het verblijf van de hertog aangegeven dat gedateerd wordt omstreeks 1170, naar bouwhistorische en archeologische gegevens van Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch.

Dit tufstenen verblijf wordt door Van Drunen en Janssen geïnterpreteerd als het eerste hertogelijk verblijf in het 'latere' 's-Hertogenbosch.³⁵ De kroniekschrijver Molius noemt in zijn beschrijving de vestiging van het jachtverblijf mede als reden voor het ontstaan van de stad.³⁶ Van Drunen beschrijft dat de oorspronkelijke maatvoering vierkant is geweest (15,5 × 15,5 meter). Deze maten zijn te ruim voor een wohntoren. Hij vermoedt dat het verblijf met vijf meter is vergroot, daar bij het archeologisch onderzoek op het achterterrein uitbraaksleuven zijn aangetroffen die met tufsteen- en baksteenpuin waren gevuld.³⁷ Deze mogelijke uitbreiding zal waarschijnlijk na 1196 zijn gerealiseerd, gelet op de vondst van baksteenpuin, een dan nieuw bouw materiaal. Uitgaande van de oorspronkelijke vierkante uitvoering en het gebruik van tufstenen muren van één meter dik kunnen we uitgaan van een mogelijk tweelaags versterkt verblijf voor de hertog op deze locatie. Het gaat echter te ver deze vrij eenvoudige behuizing een jachtkasteel te noemen.

Het jachtverblijf werd vermoedelijk verwoest bij de inval van de graven van Holland en Gelre in 1202. Mogelijk werd het niet (geheel) hersteld. Zeker is dat de hertog in 1228 een deel van zijn terrein aan de minderbroeders schonk.³⁸

Hoe zag dit jachtverblijf eruit? De *Kroniek van Molius* vermeldt hierover: 'De jagers van de hertog hadden deze hut omgeven met een wal en een soort gracht om geen geweld te hoeven duchten van vijanden of van hun rivalen van elders.'³⁹ De Latijnse tekst van Molius vermeldt het woord *casulae*, dat hutje betekent. In de tijd van Molius waren er geen sporen meer te zien van de oorspronkelijke bebouwing hier. Het gekozen woord moet dus als een interpretatie worden gezien.

Molius' tekst wijst verder op het bestaan van een gegraven waterloop gelegen rondom de eerste huisvesting van de hertog en het latere terrein van de minderbroeders. Tijdens de restauratie van het Bossche stadhuis aan het begin van deze eeuw en de totstandkoming van de nieuwbouw aan Achter het Stadhuis is een deel van de 'eerste' stadsmuur van 1222 teruggevonden. Tot verrassing van de archeologen werd daar een relatief forse doorgang aangetroffen voor de Verwersstroom (zie afbeelding 24 op pagina 51). Op basis van archeologisch onderzoek kan niet worden aangegeven of de Verwersstroom een natuurlijke waterloop of een gegraven waterloop was. De aanwezigheid van een doorgang wijst er wel op dat deze

stroom aanwezig moet zijn geweest tijdens of vóór de realisatie van dit deel van de ommuring. Hoe de Verwersstroom binnen de muren van 1222 precies gelopen heeft, is niet met zekerheid aan te geven. Wel zijn concrete aanwijzingen voor deze waterloop aangetroffen tijdens het archeologisch onderzoek (1985/1987 en 1999) van het minderbroedersterrein aan de zuidzijde van het terrein van het hertogelijk jachtverblijf.

11. Het stratenpatroon binnen de ommuringen van 's-Hertogenbosch, zoals aangegeven op de kaart van Jacob van Deventer uit circa 1545, is nagenoeg onveranderd tot op de dag van vandaag. Wel zijn enkele van de door hem getekende waterlopen intussen gedempt, zoals die in het oostelijk stadsgedeelte achter de Bethaniëstraat.

33 Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 107-108.

34 Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 108; Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 104-105.

35 Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 107-108; Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 104-105.

36 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 73-75.

37 Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 107-108.

38 Kuijper, 's-Hertogenbosch, 62.

39 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 73-75.

Deze omgrachting completeerde een stelsel van waterlopen rondom een groot gebied vanaf de huidige Markt tot aan de later gedempte stroom achter de oude Jacobskerk aan de Bethaniëstraat in het oostelijk stadsdeel. Een van de oudste kaarten van 's-Hertogenbosch, die van Jacob van Deventer van circa 1545, laat in het middelste gedeelte van west naar oost duidelijk een gebied zien dat omgeven wordt door de Verwers- en de Marktstroom – evenwijdig aan respectievelijk de Verwersstraat in het zuiden en de Hinthamerstraat in het noorden – en een stroom in de vorm van een halfronde verbinding in het oostelijk gedeelte van de stad, binnen de stadsmuur uit de tweede helft van de veertiende eeuw (zie afbeelding 11).

De beschermende aanwezigheid van deze waterlopen en het (jacht)verblijf zijn wellicht bepalend geweest voor het ontstaan van de stad en verklaren mogelijk de grote toeloop van ambachtslieden en handelaren.⁴⁰

's-Hertogenbosch, een *novum oppidum*

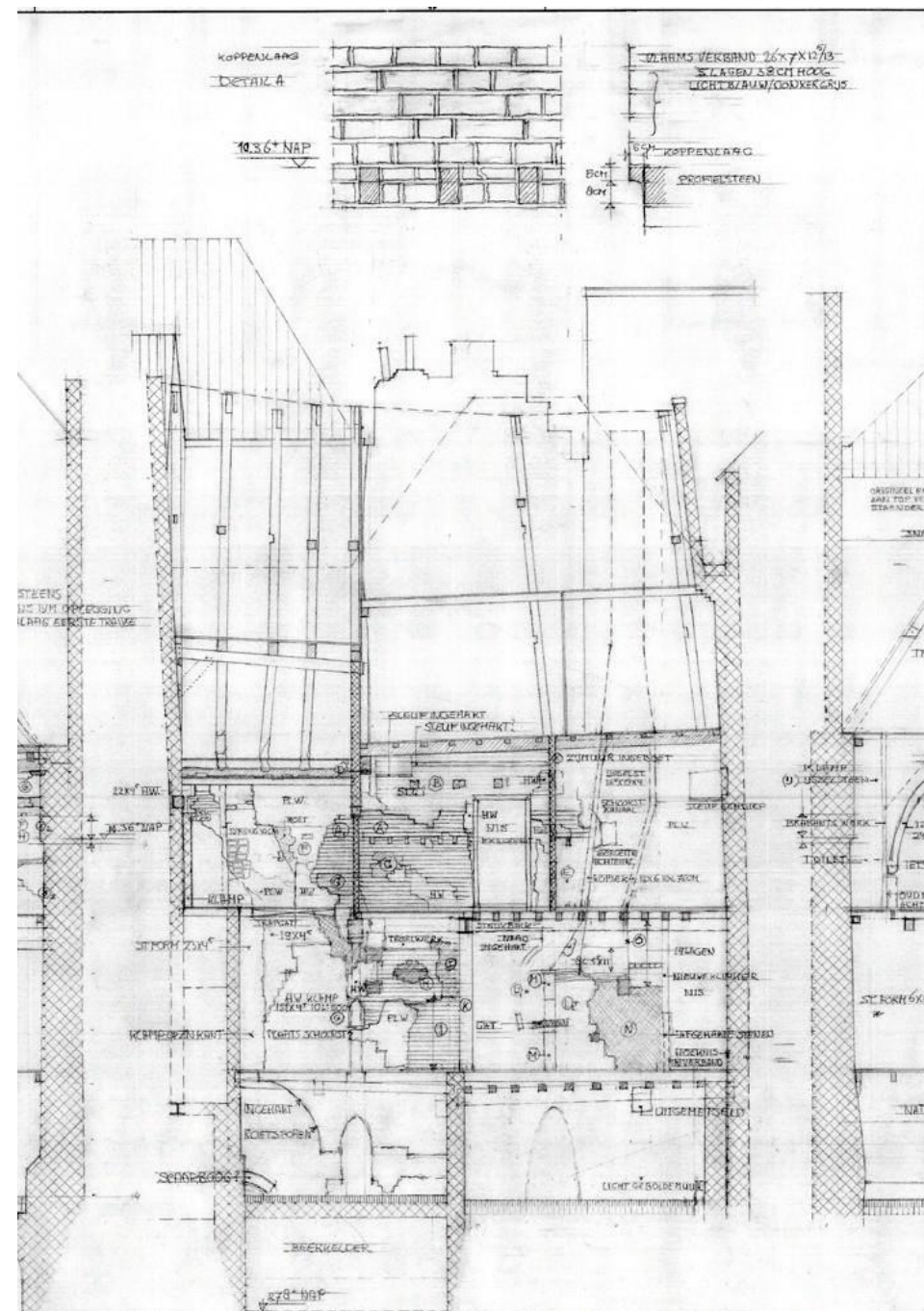
Op zoek naar nieuwe inzichten in de vroegste ontstaansgeschiedenis van 's-Hertogenbosch worden in deze paragraaf verschillende bronnen en visies naast elkaar gelegd en op elkaar betrokken. Achtereenvolgens komen aan de orde: de resultaten van bouwhistorisch onderzoek rondom de Markt, teksten uit de *Kroniek van Molius*, de discussie tussen Camps en Van Uytven over de stichtingsdatum van de stad, de relatie tussen oud machtscentrum Vught en nieuwkomer 's-Hertogenbosch en de aanval op Den Bosch door de graven van Holland en Gelre in 1202.

De resultaten van het bouwhistorisch onderzoek rondom de Markt

Tot op heden gingen historici er steeds van uit dat de Lakenhal, het Broodhuis en het Vleeshuis – tezamen gelegen op een groot driehoekig plein (Markt, Pensmarkt en Schapenmarkt) – het beginpunt hebben gevormd voor de verdere ontwikkelingen van het blok op de Markt. Bouwhistorisch onderzoek in het blok tussen de Pensmarkt en de Markt leidt echter tot andere inzichten. De in de Inleiding al kort aangestipte vondst van oud muurwerk in Vlaams metselverband ter plaatse van de 'achtergevel' van de panden Pensmarkt 13 en 15 en de aanwezige 'structuurlijn' tussen het pand De Moriaan op de markt en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat zijn voor de auteur aanleiding geweest de geschiedenis van het bouwblok op de Markt nader te bestuderen.

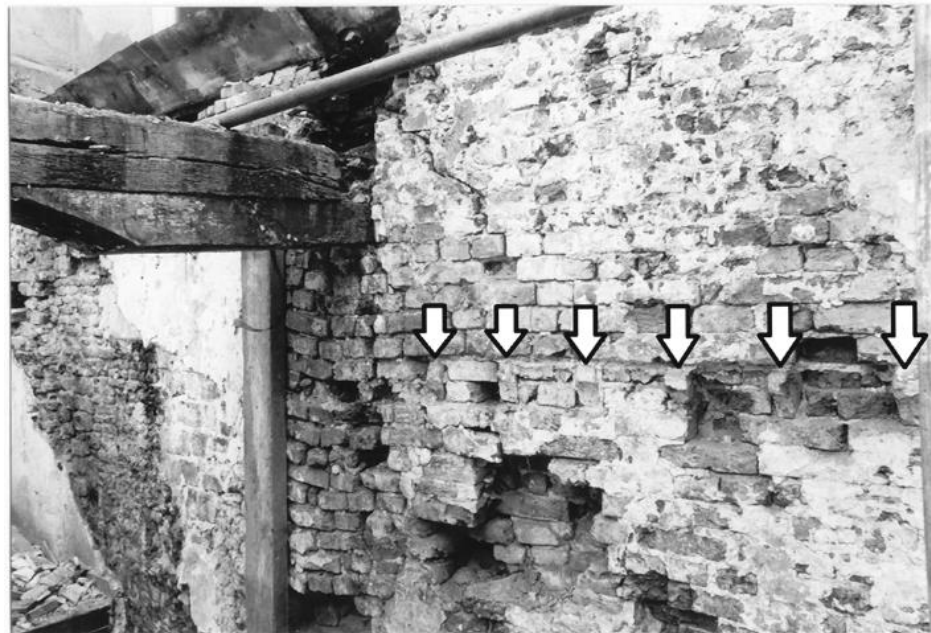
De panden Pensmarkt 13 en 15 nader beschouwd

Tijdens het bouwhistorisch onderzoek in het voorjaar van 1984 is in de achtermuur van de panden Pensmarkt 13-15 op de begane grond en de eerste verdieping oud metselwerk aangetroffen in Vlaams verband met steenformaat $26 \times 12,5-13 \times 6,5-7$ centimeter (5 lagen 38 centimeter) (zie de afbeeldingen 12). Het onderliggende muurwerk in de kelder was voorzien van pleisterwerk. Gelet op de bouwvallige staat van het pand had de aannemer schoonmaakwerk van de wanden of hakwerk verboden. Daarom konden alleen de zichtbare sporen worden opgetekend. Er bestaat echter geen reden om aan te nemen dat het Vlaams verband in de kelder niet aanwezig was. De bakstenen, in Vlaams verband gemetseld, waren donkergrijsblauw van kleur. Algemeen wordt aangehouden dat metselwerk in dit verband werd toegepast in de dertiende eeuw tot aan het tweede kwart van de veertiende eeuw.

12. Tekening van de achtermuur van de panden Pensmarkt 13-15 met een detailtekening van de aangetroffen geprofileerde bakstenen ter plaats van de eerste verdieping, halverwege naast de ingehakte kast (tekening J.W.G. Witmer, Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

40 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 79 en 81; Bijsterveld en Theuws, 'Vroege stadswording', 91-107.

13. Foto van een detail van de achterwand met de geprofileerde bakstenen op de eerste verdieping van de panden Pensmarkt 13-15. De geprofileerde bakstenen, die op hun kant zijn geplaatst, worden door de pijlen erboven aangeduid. (collectie Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Ter hoogte van de eerste verdieping zijn in de achtermuur staand aangebrachte geprofileerde bakstenen aangetroffen met daarop vijf lagen oud metselwerk in Vlaams verband met het formaat $26 \times 12,5-13 \times 7$ centimeter (5 lagen 38 centimeter). De sprong ten opzichte van het onderliggende metselwerk bedraagt slechts enkele centimeters. De bovenzijde van de geprofileerde bakstenen bevindt zich op 10,36 meter +NAP. Uitgaande van de keldervloerhoogte, 4,86 meter +NAP, betekent dit dat het muurwerk zeker 5,88 meter hoog is geweest. De aanwezigheid van geprofileerde bakstenen en de mogelijk verweerde kleurstelling van het metselwerk lijken te wijzen op een buitengevel, mede door het ontbreken van een 'tegenhanger' aan de voorzijde van de panden ter plaatse van de Pensmarkt. Daarnaast zijn er geen oorspronkelijke, dichtgezette gevelopeningen geconstateerd in de achtergevel van de panden.

Een relatie met een achterliggend bouwwerk aan de Marktzijde kon ook niet aangetoond worden. De huidige achtergevels van de aangrenzende panden op de Markt zijn duidelijk achter het muurwerk met Vlaams verband aangebracht. Bouwhistorisch onderzoek van het pand Markt 28, gelegen aan de oostzijde van het blok op de Markt, heeft aangetoond dat aan de achterzijde van het pand gebouwd was tegen een 0,70 meter dikke muur van een oudere structuur. Deze muur is bij de sloop van de panden Markt 28 en Pensmarkt 7 en 9 geheel verwijderd.⁴¹

Het blok tussen de Pensmarkt en de Markt wordt op kelderniveau in het midden dus duidelijk verdeeld door een doorgaande muur (de zwarte lijn op afbeelding 14).⁴² Verbindingen tussen de panden aan de Pensmarkt en de Markt op kelderniveau ontbreken nagenoeg, ondanks de zeer beperkte diepte van de panden. Daarnaast is in de panden Markt 12, 14, 18, 18a, 20 en 32-34 en Pensmarkt 17 op kelderniveau ook metselwerk in Vlaams verband aangetroffen (gemarkeerd met sterren op afbeelding 14).

14. Kelderkaart van het blok op de Markt met daarop met sterren gemarkeerd de kelders, waar metselwerk in Vlaams verband is aangetroffen. Met een dikke zwarte lijn is de 'ruggengraat' aangegeven, de doorlopende muur die het blok doormidden deelt. (markering door auteur op tekening ondergrond uit collectie Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Het muurwerk in Vlaams verband met een hoogte van bijna zes meter in de panden Pensmarkt 13 en 15 is mogelijk een nog bestaand oorspronkelijk onderdeel

van deze doorgaande muur of 'ruggengraat'. Het aanwezige muurwerk in dit verband in de kelders in het blok op de Markt zou eveneens een relatie gehad kunnen hebben met de geconstateerde 'ruggengraat' in het blok op de Markt (zie afbeelding 14). In *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom* beschrijft Van Drunen dit blok. In een aantal panden zijn zeer oude kelders, zware funderingen en spaarbogen – een open boog of boognis in een metselwerk muur om materiaal en arbeid te sparen – aangetroffen, met name in het uitstekende deel van het bouwblok op de Markt.⁴³ Sinds de start in 1975 van het bouwhistorisch onderzoek in 's-Hertogenbosch zijn systematisch aantekeningen en waarnemingsverslagen gemaakt tijdens verbouwingen, vernieuwbouw en het slopen van delen of gehele panden in het centrum. Deze aantekeningen en waarnemingen zijn per pand en per blok gearcheveerd. Bij bestudering van deze archieven valt de al eerder beschreven aanwezigheid van metselwerk in Vlaams verband in het blok op de Markt op. Deze moeilijk te interpreteren gegevens zijn echter niet opgenomen in Van Drunens publicatie.⁴⁴

In het profiel aan de noordzijde van een gegraven put in de kelder van het pand Pensmarkt 15 tegen de buitenmuur is een karakteristieke opbouw van een podzollaag aangetroffen op 4,16 meter +NAP., 70 centimeter onder de bestaande vloer (4,86 meter +NAP) van de kelder van het pand. In de natuurlijke bodem is een karakteristiek podzolbodem herkenbaar door een dunne toplaag van humusrijke grond, waaronder een mineraalarme, bleekgrijze uitspoelingslaag, daaronder een mineraalrijke, donkere inspoelingslaag en geheel

41 AEH, BW, blok 1.11, pand Markt 28.

42 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 272-275, 296. Teksten en afbeeldingen uit het boek zijn overgenomen met toestemming van de auteur.

43 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 271-299, Markt 12, 14, 18, 18a en 20.

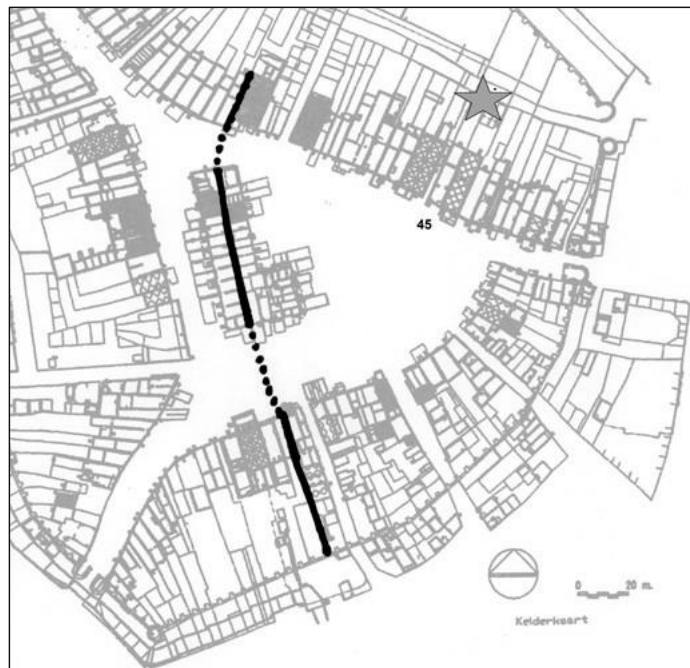
44 AHE, ABO Blok 1.11.

onderop de oorspronkelijke bodem, dekzand met relatief grote korrels. Het gereconstrueerde bijbehorende maaiveld lag op circa 4,25-4,30 meter +NAP. Dit is het maaiveld dat aanwezig was voor de eerste activiteiten van de ontginning in de middeleeuwen, dus ten tijde van het allereerste begin van Den Bosch. De Markt is later enkele meters opgehoogd met zand en vuilnis in verband met de overstromingen die in dit deel van 's-Hertogenbosch vanaf 1250 veelvuldig plaatsvonden (overstromingen en ophogingen na 1222 zullen worden besproken in het tweede deel van dit artikel dat verschijnt in 2020).

De kelders van het blok op de markt kunnen wellicht beschouwd worden als een restant van de oudere, oorspronkelijke situatie. De vraag rijst dan of deze doorgaande 'ruggengraat' of lijnstructuur op zichzelf staat of mogelijk een onderdeel is geweest van een groter geheel. Met andere woorden: zijn er elders op de Markt ook sporen te vinden?

De Moriaan op de Markt en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat

De lijnstructuur die door het bouwblok op de Markt loopt, kan aan de noordzijde doorgetrokken worden langs de linker zijgevel van de Moriaan (zie afbeelding 15).⁴⁵ Door deze relatie te leggen kan mogelijk ook de rooilijnsprong op die plaats worden verklaard, hoewel een relatie van De Moriaan met een vroegere lijnstructuur door bouwhistorisch onderzoek nooit is aangetoond. De zijmuren van de Moriaan zijn gefundeerd op grondbogen. Aan de zuidzijde van de Markt bevindt zich achter de panden aan de Ridderstraat, grenzend aan het terrein van het huidige stadhuis, een eveneens doorlopende rechte belijning tot aan de stadsmuur van 1222. Ook van enkele panden in de Ridderstraat is bekend dat de achtermuur is voorzien van grondbogen. Dat roept de vraag op of de 'ruggengraat' in het blok op de Markt mogelijk verbonden was met de achtergevelbelijning van de panden in de Ridderstraat.

15. Kelderkaart van het centrum van de stad met daarop met een zwarte lijn aangegeven de verbindingslijn tussen De Moriaan op de Markt en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat, doorlopend tot aan de ommuring van 1222. Het perceel Markt 45 is met een ster gemarkeerd. Daar werd in 1975 een stukje muur in Vlaams verband aangetroffen. (markering door auteur op tekening ondergrond van Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Archiefonderzoek heeft geleid tot een verrassende vondst. In het archief van 's-Hertogenbosch bevindt zich een akte van verkoop, gedateerd op 27 februari 1365. Op 27 februari 1365 verkocht Goswijn Steenwech – een lid van de stedelijke elite – aan Johan van Brolyo een zogenoemd 'onbebouwd perceel van een stal' (*stalli fori*) in Den Bosch, dat grensde aan het Gewandhuis/Lakenhal, het huis van Gijsbert Lysscep en het Huis van de Schepenen.⁴⁶ De 'Latijnse' aanduiding *stalli fori* is voor meerdere uitleg vatbaar en kan ook gelezen worden als 'vleesbank'. Vleesbanken waren onroerend goed. Ze konden verhandeld worden en dienden als zekerheid voor renten. Mogelijk hebben er vleesbanken buiten gestaan.⁴⁷ Deze akte wijst op een onbebouwd perceel tussen het Gewandhuis (de eerste Lakenhal) en het Huis van de Schepenen – beide gelegen in het zuidelijk deel van het blok op de markt – en het huis van Gijsbert Lysscep (het pand Markt 1) aan de overzijde van de Markt. Dat betekent dat dit deel van het terrein van de huidige Markt toen wellicht toegankelijk, maar niet openbaar was.

Ter plaatse van de achtergevels van de panden gelegen aan de Ridderstraat, grenzend aan het terrein van het stadhuis, bevindt zich eveneens een lijnstructuur. Van Drunen beschrijft de panden van blok 1.13.⁴⁸ Bestudering van de aantekeningen van bouwhistorisch onderzoek in de archieven van het Erfgoedhuis leidde ook hier tot aanvullingen op de gegevens die Van Drunen in zijn publicatie vermeldt.⁴⁹ Op basis van die aanvullende informatie kan geconcludeerd worden dat het zeer plausibel is dat de 'ruggengraat' in het blok op de Markt heeft doorgelopen achter de Ridderstraat tot aan de stadsmuur van 1222 (zie afbeelding 15). Zekerheid hierover kan echter alleen verkregen worden door archeologisch onderzoek.

Deze mogelijke relatie met de stadsmuur van rond 1222 roept vervolgens de vraag op of dan misschien het huidige Marktgebied geheel of gedeeltelijk ommurd is geweest. Op 17 april 1975 is op het terrein van Markt 45 oud metselwerk (Vlaams verband) aangetroffen op het achterterrein, bijna evenwijdig lopend aan en op 9,5 meter afstand van de Dieze.⁵⁰ Dit steenformaat (28,5 × 12,5 × 7 centimeter) komt nagenoeg overeen met het steenformaat van het muurwerk in het pand Pensmarkt 13-15. Al deze aanwijzingen samen zouden kunnen wijzen op een gehele ommuring van de huidige Markt (zie afbeelding 16).

16. Kelderkaart van het centrum van de stad met daarop in zwarte lijnen en stippellijnen aangegeven de mogelijke situering van een vroegste ommuring (markering door auteur op tekening ondergrond Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

45 Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 178-180.

46 NL-HtSA, OSA inv.nr. 3083.

47 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.

48 Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 324-353, Markt 5, Ridderstraat 5 (zie foto) en Ridderstraat 13/15.

49 AEH, ABO Blok 1.13.

50 Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 192.

De kroniek van Molius over het ontstaan van de stad

Kan de *Kroniek van Molius* ons misschien verder helpen en deze veronderstelling van een ommuring van de Markt in een vroege fase van het ontstaan van de stad ondersteunen?

Volgens Molius hebben de verwoestingen door de Heusdenaren – die een stad op deze plek als bedreiging zagen – in de laatste decennia van de twaalfde eeuw geleid tot de bouw van een kleine vesting met aarden omwallingen en drie poorten rond het huidige Marktterrein, naast het jachtverblijf van de hertog binnen het tussen de drie stromen gelegen gebied. Molius geeft het jaar 1185 aan als stichtingsdatum van deze vesting.⁵¹ Hij vermeldt dat in dat jaar in een bijna cirkelvormige omtrek drie sterke poorten werden gebouwd:

‘En zij maakten deze poorten in een zo prachtige stijl en uit zo rijke beurs, dat door sommigen van hun medepoorters gevraagd werd of ze in plaats van cement goud of zilver gebruikt hadden (...) Zo konden zij zich gemakkelijk verdedigen tegen een gewelddadige aanval van hun rivalen en konden dezen in de toekomst hun nieuwe huizen en weer op te bouwen woonsteden niet meer verwoesten en henzelf ook niet meer van die plaats verdrijven of proberen dit te doen. Maar vooral ook was het zaak dat de steden van Brabant door deze bolwerken de Geldersen binnen hun eigen grenzen hielden en hun drieste pogingen, invallen en plunderingen, waardoor zij vaak overal het land teisterden, beteugelden en tegengingen.’⁵²

Volgens de *Kroniek van Molius* werden deze omwallingen korte tijd later vervangen door stenen muren.⁵³ Deze stenen ommuring rondom de huidige Markt moet dus zijn aangebracht tussen 1185 en 1222. Janssen komt in *Van Bos tot Stad* immers tot de conclusie dat de ‘eerste’ (bekende) ommuring in het eerste kwart van de dertiende eeuw tot stand is gekomen.⁵⁴ Als we aannemen dat er een nog oudere ommuring is geweest, zou dat goed kunnen verklaren waarom de graven van Holland en Gelre in 1202 de stad aanvielen. Een dergelijke ommuurde vesting nabij hun grenzen moet hen een doorn in het oog zijn geweest.

Verderop schrijft Molius in het hoofdstuk ‘Voorbereidingen tot uitbreiding van ‘s-Hertogenbosch’ over de inwoners van Den Bosch:

‘En terwijl zij zich ijverig bleven inzetten voor een verdere groei van hun zaken, begonnen zij na korte tijd een nieuwe vorm van uitbreiding over een groter gebied uit te meten en de omtrek langs zekere grenzen vast te stellen.’⁵⁵

Hij vermeldt daarbij dat hij in het vervolg van het verhaal nader zal ingaan op die nieuwe omtrek van ‘s-Hertogenbosch. Die belofte lost hij echter niet in. Mogelijk omdat hij de vorm niet kan beschrijven of de vorm van de uitbreiding niet kende. Wel geeft hij aan dat de poorters, geholpen door geld uit de stadskas en met hulp en bijstand van hertog Hendrik III (1248-1261) na een plan ‘ter verfraaiing en uitbreiding van de stad’ te hebben opgesteld, opnieuw in een heel grote omtrek nieuwe torens optrokken en rondom bolwerken bouwden.⁵⁶

Molius beschrijft ‘s-Hertogenbosch rond 1550 als ‘een stad in Neder-Duitsland, een van de vier voornaamste steden van Brabant, een heel vermaarde stad, imposant en heel ruim, driehoekig van vorm als een stoel met drie poten met een talrijke bevolking en rondom ingesloten door diepe, brede grachten.’⁵⁷ De hier omschreven vorm komt overeen met de eerste fase van de huidige bekende veertiende-eeuwse stadsmuur. Geschiedschrijvers over ‘s-Hertogenbosch hebben daarom tot nu toe aangenomen dat de door Molius gemelde uitbreiding niet omstreeks 1250 heeft plaatsgevonden, maar pas aan het einde van de dertiende eeuw of in het begin van de veertiende eeuw. Meestal wordt een gebrek aan financiële middelen als reden aangevoerd: Den Bosch zou rond 1250 te arm zijn geweest om dergelijke stadsmuren te realiseren. Maar misschien klopt deze veronderstelling niet.

Misschien kan de uitbreiding die Molius in het midden van de dertiende eeuw beschrijft, juist vroeger gedateerd worden. Als we deze uitbreiding dertig jaar eerder in de tijd plaatsen, wordt hier mogelijk het gebied aangegeven dat wij kennen als de stad ‘s-Hertogenbosch binnen de stadsmuur van rond 1222. Het jaar 1250 ligt midden tussen 1185 en 1318, het jaar waarin hertog Jan III de stad opnieuw vergunde uit te breiden. Molius zou dit jaar gekozen kunnen hebben omdat de juiste datum hem onbekend was.⁵⁸

Als wij uitgaan van de archeologische conclusie dat de tot nu toe bekende ‘eerste’ stadsmuur rond 1222 tot stand kwam, dan zet Molius ons met zijn beschrijving van de eerste omwalling van 1185 die korte tijd daarna in steen werd opgetrokken mogelijk op het spoor van een oudere fase.⁵⁹ Het door Molius omschreven bijna cirkelvormige gebied met drie poorten zou overeen kunnen komen met het ommuurde gebied van de (huidige) Markt, zoals beschreven in de vorige sub-paragraaf. Waarom Molius de omschrijving *circularem fere ambitum* (bijna cirkelvormig gebied) gebruikt is moeilijk te duiden. In zijn tijd waren er hoogstwaarschijnlijk geen duidelijke sporen meer zichtbaar van de vroegste ommuring.

De toevoeging ‘met drie poorten’ is wel een aanwijzing voor een mogelijke vorm. Over die drie poorten geeft Molius in zijn kroniek de volgende informatie:

‘Zo bouwde elke stad op eigen kosten haar poort en zo gaven zij vorm aan de toekomstige stad. De Leuvenaren bouwden de Gevangenpoort aan het begin van de Hinthamerstraat, de Brusselaars de poort die in de Orthenstraat is, de Kruispoort, en de Antwerpenaren de zogeheten Poort van de Heilige Maria, die toen in de buurt van het Wild Varken lag, die later bij de uitbreiding van de stad afgebroken is en opgeruimd.’⁶⁰

Molius geeft hier duidelijk aan dat de Antwerpse poort, de zogeheten poort van de Heilige Maria, niet gelegen was in de Vughterstraat en de Schapenmarkt, zoals vanaf 1222 het geval was. Vervolgens wordt vermeld:

‘Toen zij de gunst van de vorst en van de voornoemde poorters en magistraten van Brabant verworven hadden, zag men het dan ook gebeuren dat kort daarna ook hun plaats, al helemaal vol en voor de poorters tot een geheel geworden door de poorten en rondom beschermd, omgeven werd door een brede ruime gracht en wal en dan na verloop door stenen muur.’⁶¹

Op basis van het voorgaande zouden we 1185 kunnen opvatten als het jaar waarin de versterking van de hertog van Brabant werd gerealiseerd. Het gaat dan om het reeds bestaande jachtverblijf, voorzien van een omgrachting en een omwalling, verbonden (door middel van een brug?) met een kleine vesting met een aarden omwalling en drie poorten. In het pand Pensmarkt 13 is Vlaams metselwerk aangetroffen (zie afbeelding 14). Mogelijk heeft zich hier een verbinding met het terrein van het jachtverblijf aan de overzijde van de Pensmarkt bevonden. Aan de marktzijde heeft het pand Markt 42 een zeer zware fundering. Heeft hier een vestingtoren gestaan? In het jaar 1196 zou dan de allereerste stenen muur om de huidige Markt gerealiseerd kunnen zijn, ter vervanging van de aarden wal van de vesting.

51 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 83.

52 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 83-85 (citaat 85). Gelet op de toepassing van drie poorten, is de benaming ‘voorburcht’ voor de kleine vesting niet aannemelijk. Een bolwerk is een vóór het fortificatiefront (bijvoorbeeld een wal of muur) uitspringend verdedigingswerk.

53 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 85-87.

54 Janssen, *Van Bos tot Stad*, hoofdstuk ‘De oudste stadsmuring’, 64-73; Vriendelijke mededeling Hans Janssen.

55 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 95.

56 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 97.

57 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 63.

58 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 95.

59 Vriendelijke mededeling Hans Janssen; Janssen, *Van Bos tot Stad*, hoofdstuk ‘De oudste stadsmuring’, 64-73.

60 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 85.

61 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 85-87.

De vondst van bakstenen muren in Vlaams verband bij het bouwhistorisch onderzoek in panden rondom de Markt dat hierboven werd besproken, kan mogelijk meer licht werpen op de kwestie. Zou bij het bouwen van die allereerste vestingmuur misschien baksteen kunnen zijn toegepast? Bouwhistorici gingen er tot nu toe vanuit dat het gebruik van baksteen in Nederland na 1200 gedateerd moet worden. E.D. Orsel komt echter op basis van bouwhistorisch en archiefonderzoek tot de conclusie dat het herstel van de toren te Rijnsburg tussen 1183 en 1199 heeft plaats gevonden. Vanwege het gebruik van identiek metselwerk (29-31 × 14-15 × 10-12 centimeter, 10 lagen 101 centimeter) kan de bouw van de toren van het Gravensteen eveneens voor 1200 gedateerd worden. Baksteen zal de Hollandse graaf Floris III, onder wiens bewind de toren werd hersteld, hebben aangesproken omdat het lokaal te vervaardigen was, maar vermoedelijk ook omdat dit nieuwe materiaal paste bij de status van het pretentieuze Hollandse gravenhuis.⁶² Was de hertog van Brabant eveneens in baksteen geïnteresseerd? Vaststaat dat hertog Hendrik I van Brabant in 1190 de Rijksdag van Swäbisch Hall bezocht.⁶³ Het is goed mogelijk dat hij daar toen kennis heeft genomen van de mogelijkheden van dit nieuwe bouw materiaal. In het noorden van Duitsland werden immers al vanaf 1150 bakstenen kerken gebouwd. Het premonstratenzerklooster in Jerichow is gerealiseerd tussen 1148 en 1171 en geldt als een voorbeeld van het verspreiden van de baksteentechniek van het noorden naar het zuiden van Duitsland.⁶⁴ Uit onderzoek van G.M. van der Velden blijkt dat hertog Hendrik I contacten onderhield met de twee premonstratenzerabdijen in het noorden van zijn hertogdom: die van Berne en de nevenvestiging in Heeswijk-Dinther. Ook zijn vertrouweling Hendrik van Cuijk – waarschijnlijk degene die in 1202 tijdens de aanval op 's-Hertogenbosch gevangengenomen werd – was daarbij betrokken.⁶⁵ Zouden de premonstratenzers van beide abdijen meegewerkt kunnen hebben aan de productie van baksteen voor de vesting van de hertog? Hertog Hendrik I schenkt in 1196 een *zala* aan de abdij, mogelijk ter plaatse van het huidige klooster. Van der Velden gaat er vanuit dat dit een gebouw in hout geweest moet zijn. Is het te gewaagd te veronderstellen dat deze *zala* mogelijk in baksteen is uitgevoerd?

Recht tegenover?

In de tijd van Molius (1550) was de Markt de huidige Markt. De oorspronkelijk Latijnse tekst *regione macelli* is mogelijk niet correct vertaald. Het woord *regione* heeft meerdere betekenissen. In de tijd van Molius bevond het Vleeshuis zich aan de zuidzijde van het huidige blok op de Markt aan de Pensmarkt. De vertaling in het boek van Molius voor het Latijnse woord *regione* namelijk 'recht tegenover' bevreemdt. Uitgaande van de huidige kennis bevond zich aan de andere zijde van de Pensmarkt het Minderbroedersklooster en tegen de muur van het klooster waren aan de zijde van de Pensmarkt de stalletjes van de geldwisselaars aangebouwd. De vertaling 'recht tegenover' lijkt niet overeen te stemmen met de huidige kennis over deze situatie. Twee classici, verbonden aan de Universiteit Leiden, Ch. Pieper en A.M. Rademaker, hebben de Latijnse tekst bestudeerd en komen tot twee mogelijke vertalingen. Deze luiden als volgt:

1. 'Hieronder nam toen het paleis van de hertog de eerste plaats in, dat door dezelfde (hertog) kortelings met bijzondere zorg op de Markt was gebouwd, dat nu van de kant van dat Vleeshuis, verfraaid onder het teken van de zwaan, waar de hertog graag verbleef, te zien is.'
2. 'Hieronder/-tussen verkreeg het hof van de hertog toen zijn eerste plaats, door hemzelf kort voordien met opvallend veel inspanningen op de Markt gebouwd dat nu vanaf de kant van de Pensmarkt veredeld met het teken van de zwaan, te zien is en waar de vorst graag vertoefde.'

Uitgaande van de hypothese dat aan de marktzijde, dus tegen het Vleeshuis het slot van de hertog heeft gestaan, dan zouden omstreeks 1550 nog restanten van de mogelijk na 1202 herstellende bebouwing van de hertog aanwezig moeten zijn geweest.

Terug naar wat Molius in zijn kroniek nog meer vermeldt over de vroegste fase van het ontstaan van 's-Hertogenbosch. Molius geeft aan dat de hertog op de 'Markt' (de huidige Markt) een slot heeft gebouwd. Als we de plattegrond van de Markt bestuderen, kan dit eigenlijk alleen maar het uitstekende gedeelte zijn van het bouwblok op de Markt, mede gelet op de centrale positionering (zie afbeelding 16 op pagina 35). Ongeveer tegelijkertijd zijn op de Markt enkele andere gebouwen opgetrokken door hovelingen en voornamelijk mannen van dezelfde hertog. Hiertoe behoort het huis, dat nu De Roodenburg of Arx Rubea genoemd wordt, evenals het slot dat ernaast ligt en nog steeds de naam De Moriaan draagt. Het pand in de Ridderstraat noemt Molius niet, wellicht omdat in zijn tijd dit woonhuis al niet meer te herkennen was. Door wateroverlast en een rooilijnwijziging die hiervan het gevolg was van de zuidelijke bebouwing aan de Markt is de stedenbouwkundige situatie van dit pand na de tweede helft van de dertiende eeuw sterk gewijzigd. De dieptematen van De Moriaan, De Roodenburg, het Huis van de Ridder in de Ridderstraat en het uitstekende gedeelte van het bouwblok op de Markt zijn nagenoeg hetzelfde, wat lijkt te wijzen op een planmatige aanpak en mogelijk gelijktijdige realisering.

Hoe zouden we de drie toegangen tot de 'cirkelvormige' vesting, die Molius noemt, kunnen lokaliseren? Het lijkt logisch de eerste poort te situeren aan het begin van de Hintamerstraat. Als locatie voor de tweede poort ligt een plek tussen de panden De Moriaan en De Roodenburg het meest voor de hand. Molius geeft immers aan dat de beide panden verbonden waren door middel van een brug, hetgeen kan duiden op de aanwezigheid van een poort onder deze brug.⁶⁶ De plaatsbepaling van de derde poort is moeilijker. Uiteindelijk ligt een poort ter plaatse van de Ridderstraat naast het Huis van de Ridder het meest voor de hand, mede gelet op de informatie van Molius over de poort van de Heilige Maria in de buurt van Het Wild Varken.⁶⁷ De vreemde knik ter plaatse van de overgang tussen de straten Achter Het Wild Varken en de Wolvenhoek is mogelijk te verklaren door de oorspronkelijke verbinding van deze straat met de toegang tot de vesting via een poort in de Ridderstraat. Als we de drie oudste poorten van de vesting zo situeren, vormen zij de logische hoekpunten van de drie 'kromme' zijden. De situering en de gelijke dieptemaat van de panden De Moriaan, De Roodenburg, het pand in de Ridderstraat en het markant geplaatste pand van de hertog midden op de Markt lijken te wijzen op een vooropgezet (steden)bouwkundig ontwikkelingsplan (zie afbeelding 17). Echter, cirkelvormig zoals Molius meldt, is het grondplan niet: we zien twee rechte hoeken, twee vrijwel rechte zijden en slechts één kromme zijde. Kennelijk moet de term 'cirkelvormig' toch eerder begrepen worden als 'omgeven met'.

De ommuring van de vesting liep rondom de huidige Markt en werd gestabiliseerd met steunberen en/of gebouwen die tegen de binnenzijde van de muur waren gebouwd. Vermoedelijk zijn in dezelfde tijd verblijven voor de hertog, zijn edelen, zijn soldaten, paardenstallen, smederijen en opslag- en voorraadruimten tot stand gekomen rond een centrale ruimte. De situering van De Moriaan en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat zijn hier een directe aanwijzing voor. Ook is de zeer regelmatige plaatsing van de scheidingswanden van de panden aan de Markt achter de panden Pensmarkt 13-15 een mogelijke aanduiding voor de benodigde steunberen en stabiliteitswanden van een dergelijke lange en relatief hoge muur. Misschien deden deze ruimtes (deels) dienst als paardenstallen.

62 Orsel, 'Stenen van de Graaf', 184-192.

63 Demets, *In omni terra potentatis mei*, 16, 17.

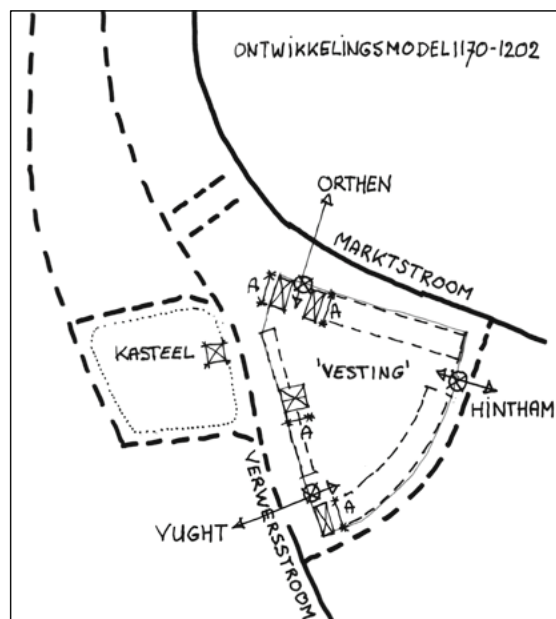
64 Kiesow, *Wege zur Backsteingotik*, 78, 83.

65 Van der Velden, 'Bernheze en de abdij van Berne'.

66 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 87.

67 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 85; Hoogma, 's-Hertogenbosch, hoog en droog'.

17. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch 1170-1202 (kasteel en vesting). Na het realiseren van een gracht rondom het jachtverblijf (kasteel) en een vesting met een aarden omwalling en drie poorten (1185) en een stenen ommuring omstreeks 1196, zijn waarschijnlijk gelijktijdig de panden De Moriaan, De Roodenburg, Het Huis van de Ridder en centraal gesitueerd het tweede verblijf van de hertog gebouwd. Voor de benodigde stabilisatie van de ommuring zijn verder verblijven voor de soldaten, opslagruimten, smederijen en paardenstallen aangebracht. (tekening auteur)

In de Inleiding werd de vraag gesteld: Waarom heeft hertog Hendrik I van Brabant – zoals in een oorkonde in de kroniek van Keulen wordt vermeld – zijn stad,

zonder zijn hof en het kerkterrein, in 1222 beleend aan de bisschop van Keulen? Kan de *Kroniek van Molius* hier een antwoord op geven? Molius schrijft daarover het volgende:

‘In het jaar des Heren 1222 schonk hertog Hendrik van Brabant aan de kerk van Keulen enige van zijn hieronder genoemde vrije bezittingen, die aartsbisschop Engelbert van deze kerk aan dezelfde hertog in leen gaf. In de eerste plaats het vrije erfgoed van de stad 's-Hertogenbosch en van Orthen met alles wat ertoe behoorde, behalve zijn hof bij de Gevangenpoort en het terrein van de (toekomstige) kerk van Sint-Jan Evangelist.’⁶⁸

De hertog beleende dus enkele vrije bezittingen (*allodia*) aan de aartsbisschop van Keulen en zonderde voor wat betreft het allodium van Orthen zijn hof uit (*curia sua*) en het terrein (*atrium*) van de kerk. Daarop volgt een niet geheel duidelijke passage over een te bouwen versterking. Die zou geïnterpreteerd kunnen worden als een indicatie dat de hertog plannen had om te gaan bouwen. Transacties als deze vonden in de dertiende eeuw zeer veel plaats. De aartsbisschop verzamelde vazallen die hem allodia in leen opdroegen. In 1222 voegde hij zo de hertog van Brabant aan zijn gevolg toe.⁶⁹

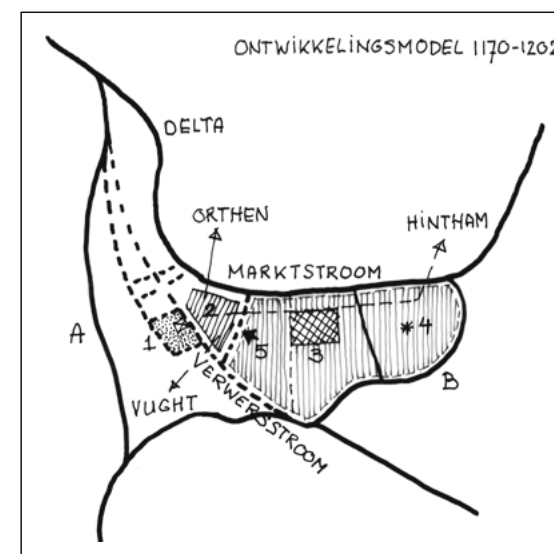
Verwijzingen naar bronnen ontbreken in de geschiedenis van 's-Hertogenbosch van Molius. Maar de datering in bovenstaande tekst is juist en stemt overeen met de bekende oorkonde uit dat jaar. De vorm van de gestichte stad, een *novum oppidum* of een *ville neuve*, werd dus mogelijk allereerst bepaald door een versterking met aarden wallen en later door de aanwezigheid van een ommuurde versterking naast het jachtverblijf.⁷⁰

Voor een verdere invulling van de vroegste ontstaansgeschiedenis van 's-Hertogenbosch is het van belang opnieuw te bekijken hoe de geografische situatie ter plekke er uitzag (zie afbeelding 7 op pagina 24). Dan valt meteen op dat het huidige marktterrein (jachtverblijf en vesting), het terrein van de Sint-Jan en het terrein van de Sint-Jacobskerk (Windmolenberg) op de hoogste punten ten opzichte van het omringende laagland zijn gelegen. Deze drie gebieden zijn mogelijk gefaseerd in gebruik genomen. Het is bovendien goed denkbaar dat zij ieder een eigen functie hadden, namelijk respectievelijk gezag, kerk en handel/markt. Op deze wijze vormden zij een logische basisstructuur van *novum oppidum* of *ville neuve* 's-Hertogenbosch.

De gezagsfunctie was gelokaliseerd in het jachtverblijf van de hertog en de vesting ter plaatse van de huidige Markt. Het is aannemelijk dat de eerste ambachtsslieden zich hebben gevestigd in de nabijheid van het jachtverblijf. Dit is het gebied direct grenzend aan de vesting tot aan de verlengde Torenstraat tussen de Marktstroom en de Verwersstroom. (afbeelding 18, 1 en 2). Archeologische gegevens hierover ontbreken echter.

De kerkelijke functie was geconcentreerd in het gebied van de Sint-Jan tot aan de nu nog bestaande waterloop achter de Zusters van Orthenpoort, Clarastraat en Papenhulst. Deze waterloop is gegraven, daar hij de zandrug ter plaatse van de Hinthamerstraat doorsnijdt en wordt archeologisch gedateerd rond 1500. Het is echter goed mogelijk dat hier ook een vroegere waterloop aanwezig is geweest.⁷¹ In de tekst van Molius wordt het terrein van de (toekomstige) kerk van Sint-Jan Evangelist genoemd. Een deel van dit gebied was dus bestemd voor de bouw van een kerk en mogelijk kloosters. Met de werkzaamheden aan de voorganger van de huidige Sint-Jan werd mogelijk nog vóór 1222 gestart (afbeelding 18, 3).⁷²

De functie van handel/Markt viel ten deel aan het gebied rond het Groot Tuighuis (Bethaniëstraat 4), de voormalige Sint-Jacobskerk (1430-1629). Janssen beschreef de bij een opgraving op de Windmolenberg aangetroffen veertiende-eeuwse paalgoten van marktkramen.⁷³ Marktsporen zoals hier omschreven zijn echter zeer moeilijk met zekerheid te dateren.⁷⁴ Mogelijk werd in dit deel van de gestichte *ville neuve* vee gestald en vonden er markten plaats. De waterlopen die dit derde gebied omringden zouden gefunctioneerd kunnen hebben als natuurlijke omheining voor de aanwezige levende have (afbeelding 18, 4). De benaming Windmolenberg voor het meest oostelijke deel van de centrale hoogte waar de Binnen-Dieze omheen buigt, geeft aan dat daar minstens één windmolen stond. In deze streken werden vanaf 1250 windmolens gebouwd; voordien kende men alleen door het water aangedreven molens.

18. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch 1170-1202 (totaal). Door de omgrachting van het kasteel (jachtverblijf) worden alle drie de aaneengesloten hoogste donken in de omgeving beschermd door waterlopen, namelijk de vesting van de hertog, het bouwterrein van de Sint-Jan en het mogelijke marktterrein ter plaatse van de Windmolenberg.
1. Kasteel (jachtverblijf)
 2. Vesting
 3. Kerk
 4. Markt
 5. Vermoedelijke zijde van de vesting waar de aanval in 1202 heeft plaats gevonden
- A. Waterloop te ondiep voor vervoer van goederen per schip (zie afbeelding 7)
- B. Waterloop om het Marktgebied, verbinding tussen achterland en rivier de Maas
- (tekening auteur)

68 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 143.

69 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.

70 Camps, *Oorkondenboek*, nr. 123; Van Hall, *Eijsden, een vrijheid*, 361.

71 Vriendelijke mededeling R. van Genabeek.

72 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 143; Vriendelijke mededeling R. Glauudemans.

73 Janssen en Treling, *Van Penningen en Groten*, 32 en 33, noot 69.

74 Vriendelijke mededeling R. van Genabeek.

Tenslotte is vermeldenswaard dat alle drie de gebieden langs de Marktstroom doorsneden worden door de weg van en naar Hintham (zie afbeelding 18). Deze verbindingsweg bestond waarschijnlijk al vanaf de bouw van het jachtverblijf.

De discussie tussen Camps en Van Uytven over de stichtingsdatum van 's-Hertogenbosch

In 1953 heeft Camps het privilegeboek van Peter van Os (1467/1469-1542), een Bossche stadssecretaris en notaris, in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag aangetroffen. Hierin staat de tekst vermeld van het oudst bekende stadsrecht in Nederland, dat van 's-Hertogenbosch, geschreven in de landstaal. Reinout Rutte schrijft in *Stedenpolitiek en Stadsplanning in de Lage Landen, 12e en 13e eeuw* dat de stadsprivileges slechts zijn overgeleverd in latere afschriften. Ondanks intensieve bestudering door verschillende specialisten is het nog steeds omstreden wanneer deze rechten zijn verleend en door wie dit werd gedaan.⁷⁵

Camps en Van Uytven hebben felle discussies gevoerd over de datering van het Bossche stadsrecht. Camps kwam in 1953 tot een datering van circa 1185. De vermelding van Wouter van Houtain als getuige wijst mogelijk op een datering vóór 1188. Daarnaast lijkt Camps ook uit te gaan van een zestiende-eeuws chronogram *GodefridVs dVX e sLLVa feCIt oppldVM* (hertog Godfried heeft Den Bosch gesticht), waarin het jaartal 1184 besloten ligt. Van Uytven acht een latere optekening meer realistisch, vermoedelijk 1195. Hij twijfelt aan het bestaan van de stad voor die periode.⁷⁶

In dit verband is het van belang om op te merken dat historici het idee verlaten hebben dat de verlening van stadsrechten het proces van stadswording inluit.⁷⁷ Onderzoek heeft uitgewezen dat deze voorrechten en rechtsregels zich in de praktijk ontwikkelden.⁷⁸ Bijsterveld en Theuws merken op dat aan het eind van de twaalfde eeuw kooplieden, de adel en mogelijk ook ambachtslieden samenwerkten om tot de stichting van een nieuwe stad te komen. De wijze waarop dit precies gebeurde is moeilijk te bepalen.⁷⁹

Vanuit het eerder in dit artikel geschetste ontwikkelingsmodel van *novum oppidum* of *ville neuve* 's-Hertogenbosch geredeneerd, komen de argumenten van Camps wellicht in een ander licht te staan. In zijn publicatie *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium (1330)* geeft hij aan dat de stad is ontstaan als vestiging van vrije kooplieden uit het Maas-Rijngebied.⁸⁰ Het opstellen van het stadsrecht, volgens Camps in 1184, lijkt overeen te komen met de eerste fase van de *ville neuve*. Het stadsrecht was volgens Camps een document uit één stuk en vormde een goede basis voor verdere ontwikkeling, die zich voltrok in de vorm van wijsdommen. De schrijver van dit recht is volgens Camps van Duitse afkomst.⁸¹ In het stadsrecht wordt veel aandacht aan het poorterschap besteed.⁸²

Kan daaruit geconcludeerd worden dat de hertog ambachtslieden en handelaren stimuleerde zich te vestigen in de *ville neuve* 's-Hertogenbosch? De *Kroniek van Molius* biedt voor die visie zeker ondersteuning. Hij schrijft daarover:

'Vanwege deze gunstige gelegenheid en deze zo grote goedgunstigheid van de vorst van Brabant, die zich tot iedereen uitstreckte, zag men het gebeuren dat er van overal ter wereld en uit alle volkeren zo'n grote toestroom van vreemdelingen naar deze stad ontstond om er zich blijvend te vestigen als was het het meest veilige toevluchtsoord en wel mannen en vrouwen van verschillende afkomst en stand, dat men het hele stadsoppervlak gemakkelijk door hen gevuld zag worden.⁸³ (...) En geen wonder: want allen zonder onderscheid, ballingen en vluchtelingen en mensen met schuld, werden door deze vrijheid beschermd en konden hier in volkomen veiligheid wonen en hun bezittingen beschermen. En zo kwam het dat men toen zag gebeuren dat een groot aantal

poorters, afkomstig uit het land van Luik, Kleef, Gulik, Gelre en andere omliggende gebieden daar bijeenstroomde.'⁸⁴

De stad lijkt dus vrij snel te zijn gegroeid in zowel omvang van de bevolking als economische betekenis. Omwalling en vrij snel daarna ommuring lijken dan logische stappen om de inwoners en hun nering te beschermen.

De jarenlange discussie over de stichtingsdatum van de stad (rond 1185 of rond 1195) zou beslecht kunnen worden als we, zoals eerder in dit artikel beredeneerd, ervan uitgaan dat rond 1185 de versterking van de hertog van Brabant werd gerealiseerd, bestaande uit een omgracht en omwald jachtverblijf, verbonden met een omwalde vesting met drie poorten. Rond het jaar 1195 zou dan, ter vervanging van de aarden wal van de vesting, de allereerste stenen muur gebouwd kunnen zijn die om de huidige Markt liep.

's-Hertogenbosch, een verplaatsing van Vught?

A. Huijbers heeft in 2010 aangegeven dat de opkomst van 's-Hertogenbosch wellicht geïnterpreteerd kan worden als een verplaatsing vanuit Vught. De lokale aristocratie had in de twaalfde eeuw veel macht. De heren van Vught bezaten landerijen tot aan de rivier de Maas. Vught was al in de elfde eeuw voorzien van tol- en muntrecht en rond 1200 waren hier nog kooplieden actief.⁸⁵ De heren van Vught hadden een tol op de Dieze, waarin bij Halder de Dommel uitmondde.⁸⁶ De Dieze verbond het achterland, de latere Meierij, met de Maas. Zij hadden vermoedelijk een kasteel gebouwd op de locatie van het huidige kasteel Maurick.⁸⁷ De hertog stichtte de stad 's-Hertogenbosch weliswaar op het grondgebied van zijn bezit Orthen, maar dat lag heel dichtbij het Vughtse territorium. De heren van Vught zagen hun positie bedreigd. In de strijd om de macht in Brabant tussen hertog Hendrik I en de graaf van Gelre kozen zij daarom voor Gelre.

Volgens Huijbers hebben de markten van Vught en 's-Hertogenbosch in de beginfase van de stad gezamenlijk gefunctioneerd. De markt van Vught was gericht op de aanwezigheid van de lokale aristocratie. Huijbers veronderstelt dat de kooplieden uit Vught betrokken waren bij de handel met steden in noordwest Europa, aangezien via de Maas de Rijn bereikbaar was bij Heerewaarden. Goederen konden worden getransporteerd vanuit en naar vele plaatsen in Noord-Europa.⁸⁸ Zij besteedt echter onvoldoende aandacht aan de betekenis van de landroute tussen Antwerpen en Vught - 's-Hertogenbosch voor hertog Hendrik I. Die landroute was voor de hertog belangrijk genoeg om twee van de vijf rond 1210 gestichte *nova oppida* – Hoogstraten en Oisterwijk – daarlangs aan te leggen.⁸⁹

75 Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*, 69.

76 Godfried III (1142-1190), vader van Hertog Hendrik I. Camps, *Het stadsrecht*, 9; Van Uytven, 'Aspecten van de middeleeuwse stads-geschiedenis', 17-18; Van Syngel, *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis*, 14-16.

77 Bijsterveld en Theuws, 'Vroege stadswording', 101-102.

78 Kruisheer, 'Stadsrechtbeoorkonding', 45 en 50.

79 Bijsterveld en Theuws, 'Vroege stadswording', 102.

80 Camps, *Het stadsrecht*, 63.

81 Camps, *Het stadsrecht*, 63.

82 Camps, *Het stadsrecht*, 37-38.

83 In de afschriften van de schrijvers E en T staat: Zij haasten zich er te gaan wonen om dezelfde privileges te krijgen.

84 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 91.

85 Huijbers, 'Central places', 202.

86 Kappelhof, 'Vught in de middeleeuwen', conclusies.

87 Huijbers, 'Central places', 213.

88 Huijbers, 'Central places', 222, 223.

89 Dillo en Van Syngel, *Oorkondenboek*, nrs. 937, 938.

De markt in 's-Hertogenbosch richtte zich meer op de Meierij en de internationale handel en floreerde steeds beter.⁹⁰ Op verzoek van hertog Hendrik I verleende de Duitse keizer Hendrik VI in 1196 tolvrijstelling op de Rijn aan de kooplieden in 's-Hertogenbosch.⁹¹ Als wij ervan uitgaan dat een deel van de kooplieden uit het Maas-Rijngebied afkomstig was, zoals Molius in zijn kroniek vermeldt en Camps onderschrijft, wordt deze gunst begrijpelijker dan hij op het eerste gezicht lijkt.

Met de Helmondse Aa kwam er in 's-Hertogenbosch bovendien nog een verbinding met het achterland over water bij ten opzichte van de situatie in Vught. De hertog beheerste door de gekozen locatie voor de nieuwe stad dus de toegang tot de rivier én het achterland. Mogelijk heeft de hertog de grote (en zeer rijke) handelaren in Vught zijn bescherming aangeboden als zij hun handel naar 's-Hertogenbosch verplaatsten. In ieder geval zal de tanende betekenis van de markt in Vught na 1200 een rol hebben gespeeld bij de aanval op 's-Hertogenbosch in 1202 door de legers van de graven van Gelre en Holland. Toezeggingen van de hertog aan de kooplieden zullen waarschijnlijk hebben geleid tot de bouw van de vergrote vesting Den Bosch rond 1222. In 1232 heeft heer Boudewijn van Vught een deel van zijn bezittingen te Vught overgedragen aan de hertog, die daarmee zijn macht over het gebied bekrachtigd zag.⁹² Daarmee had nieuwkomer 's-Hertogenbosch de positie van toonaangevend handelscentrum in het noorden van het hertogdom Brabant definitief overgenomen van het oudere Vught.

De aanval op 's-Hertogenbosch in 1202

P.Th.J. Kuijer geeft in *'s-Hertogenbosch, Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* een zeer uitgebreide analyse van de politieke situatie rond 1202 en de gebeurtenissen in dat jaar.⁹³ Er bestaan twee directe bronnen voor de aanval door de graven van Holland en Gelre op 's-Hertogenbosch in 1202. De oudste bron is een vroeg-dertiende-eeuwse Keulse Kroniek, waarin de verwoesting in 1202 en de daarop volgende gebeurtenissen worden verhaald en terloops wordt gezegd dat de hertog van Brabant de stad heeft gesticht. Deze vermelding is mogelijk opgenomen naar aanleiding van hetgeen rond 1222 plaatsvond. Hertog Hendrik I beleende toen bij de kerk van Keulen enige van zijn vrije bezittingen, mogelijk omdat hij in geldnood zat. Door de steun die hertog Hendrik I gaf aan de bisschop van Keulen verslechterde zijn verhouding met de graven van Holland en Gelre.⁹⁴ In het kader van deze studie is het van belang te wijzen op het continue streven van hertog Hendrik I om zijn territorium te vergroten en de belangrijke handelsroute tussen Keulen en de zee te beheersen. De onderlinge rivaliteit droeg evenmin bij aan een goede verstandhouding. De tweede bron waarin de aanval op 's-Hertogenbosch wordt vermeld zijn de *Annales Egmondenses*, de jaarboeken van het klooster van Egmond. A. Uitterhoeve heeft in 1990 een eerste Nederlands vertaling verzorgd.⁹⁵ Wij kennen de bronnen van Molius niet maar zijn beschrijving van de gebeurtenissen rond 1202 komt waarheidsgetrouw over in het licht van deze twee historische teksten.⁹⁶ Het is echter wel opmerkelijk dat kopiïsten van Molius' kroniek tot tweemaal toe een onjuist jaartal vermelden, namelijk 1218 in plaats van 1202. De teksten uit het Handschrift T in de *Kroniek van Molius*, aangetroffen in de Abdij van Tongerlo, kunnen als een indirecte bron worden beschouwd.⁹⁷ Ze delen ons het volgende mee:

'(8); T: 's-Hertogenbosch door een onverwachte expeditie door de graaf van Holland veroverd en wraakneming.

(10); T: +Want in het jaar des Heren 1202 (T. geeft hier foutief het jaartal 1218 aan) toen hij en graaf Otto van Gelre Utrecht belegerden, werd tijdens de belegering de graaf van Gelre naar een vergadering aan het keizerlijke hof ontboden. Op zijn reis door Brabant

werd hij door Hertog Hendrik gevangen genomen, naar Brussel gevoerd en opgesloten. Graaf Dirk van Holland hief het beleg op, verzamelde zo snel hij kon een legermacht, viel 's-Hertogenbosch aan, nam de broer van hertog Hendrik, de heer van Perwijs, samen met andere hoge heren gevangen en voerde hen geboeid naar Heusden. Dit kwam hertog Hendrik ter ore (met in de marge gevecht tussen de hertog van Brabant en de graaf van Holland in Oudheusden), hij riep de hulp in van de bisschoppen van Keulen en van Luik en die van de hertog van Limburg en zette de graaf van Holland achterna. Tussen beiden werd een tijdlang strijd geleverd in het dorp Oudheusden, maar omdat het lot ten gunste van de Brabanders keerde, werd de graaf van Holland, nadat zijn medeplichtigen gedood waren door de hertog gevangen genomen. Daarna uit gevangenschap ontslagen, betaalde hij 2000 mark voor de schade aan 's-Hertogenbosch toegebracht, waarmee de hertog zijn 's-Hertogenbosch liet herstellen, door onder andere op de plek waar de graaf van Holland 's-Hertogenbosch was binnengedrongen een heel kostbare poort te laten bouwen.⁹⁸ Waarschijnlijk wordt hier de Gevangenpoort aan het begin van de Hinthamerstraat bedoeld. Mogelijk was de poort een onderdeel van het hof van de raad, een kasteel dat naast de poort is gebouwd. De hertog behandelde daar wat moeilijker zaken volgens Molius.

De vesting van de hertog was aan de zuidoostzijde waarschijnlijk het gemakkelijkst te benaderen. Vermoedelijk heeft het leger van de graven van Holland en Gelre deze plek uitgekozen om de vesting binnen te dringen (zie 5 op afbeelding 18 op pagina 41). De overige zijden van de vesting grensden aan drassige gronden en moerassen.

De troepen van de graven van Holland en Gelre kunnen de jonge stad en vesting bijna volledig verwoest hebben door ondergravingen, doorbraken door middel van stormrammen en het in brand steken van de aanwezige bouwwerken. Het jachtverblijf, de vesting en mogelijk ook de woningen van de ambachtslieden en de handelaren in het overige deel van de *ville neuve* zullen door de aanval en de plunderingen zware schade hebben opgelopen.⁹⁹

De geroofde buit wordt als 'groot' beschreven. Het is niet waarschijnlijk dat alleen de vesting op de huidige Markt zo veel waardevoels heeft opgeleverd. Is het niet zeer aannemelijk dat de legers van de graaf van Holland en de graaf van Gelre ook de aanwezige koopwaar in de jonge *ville neuve* hebben buitgemaakt?

's-Hertogenbosch rond 1222: de vesting wordt vergroot

De aanval in 1202 op de jonge *ville neuve* 's-Hertogenbosch moet voor hertog Hendrik I van Brabant een enorme tegenslag geweest zijn. Hij had zich immers veel moeite getroost om de stad op te bouwen. De snelheid waarmee hij op de aanval reageerde, spreekt voor zich. Bij die tegenactie werden vlak bij Heusden, zoals hierboven is beschreven, de aanvallers van de stad gevangen genomen. De graven van Holland en Gelre moesten diep in de buidel

90 Huijbers, 'Central places', 227.

91 Van Uytven, 'Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis', 16.

92 Huijbers, 'Central places', 213-214.

93 Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 42-43.

94 Deze vermelding is mogelijk opgenomen naar aanleiding van hetgeen rond 1222 plaatsvond. Hertog Hendrik I beleende toen bij de kerk van Keulen enige van zijn vrije bezittingen, mogelijk omdat hij in geldnood zat. Camps, *Het stadsrecht*, 60-61; Van Uytven, 'Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis', 17-18.

95 Uitterhoeve, *Annales Egmondenses*, 144-145.

96 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 107, 145, 147.

97 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 145, 147.

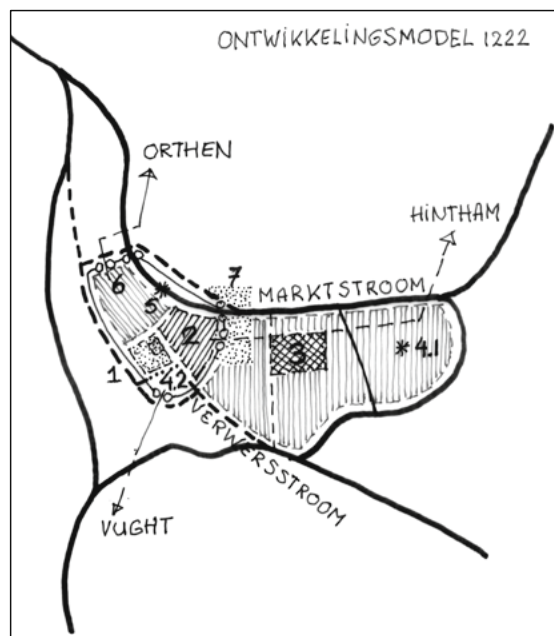
98 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 87.

99 Van Heurn, *Historie der stad*, 100-114.

tasten om hun vrijheid terug te krijgen. Volgens de *Kroniek van Molius* werd met behulp van het verkregen losgeld de stad weer opnieuw opgebouwd.¹⁰⁰ Zo'n twintig jaar later, rond 1222, werd de 'vergroete' vesting gerealiseerd, een uitbreiding van de verwoeste vesting rond de huidige markt. De kooplieden, die al eerder waren geconfronteerd met aanvallen door de Heusdenaren, hebben vermoedelijk bij hertog Hendrik I aangedrongen op een betere beveiliging van hun woningen en de opslag van goederen. Het is aannemelijk dat zij de hertog ook verzocht hebben de haven en de markt beter te beschermen (afbeelding 19).

In 1213 is Hendrik I getrouwd met Maria Capet, de dochter van de Franse koning Filips II Augustus (1179-1223), een deskundige op het gebied van vestingbouw. Tegen het einde van de twaalfde eeuw had Filips II al een nieuwe stadsmuur rond Parijs laten bouwen, een gebied dat 270 hectare omvatte. In Parijs woonden waarschijnlijk omstreeks 1180 ruim 50.000 mensen. Delen van deze ommuring zijn vandaag de dag nog terug te vinden rond de Rue Clovis.¹⁰¹ Hertog Hendrik I zal langs deze weg uitstekend op de hoogte zijn geweest van de nieuwste verdedigingstechnieken.¹⁰²

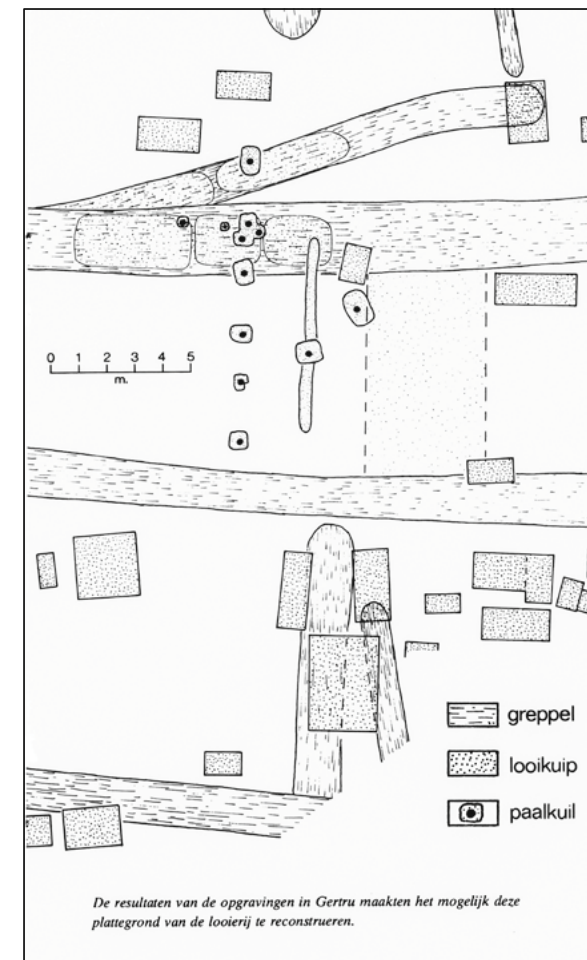
19. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch 1222. In het ommuurde gebied links bevindt zich het vestingsterrein van de hertog (gekoppeld aan zijn nieuwe huisvesting aan het begin van de Hinthamerstraat), een marktterrein, een haven en een woon- en werkgebied voor de kooplieden. In 1228 schenkt de hertog een deel van zijn terrein waarop het jachtverblijf stond aan de minderbroeders.
1. Jachtverblijf (vermoedelijk verwoest bij de aanval in 1202)
 2. Vestingsterrein van de hertog (vermoedelijk verwoest bij de aanval in 1202)
 3. Bouwterrein voor de Sint-Jan
 - 4.1 Marktgebied ter plaatse van de Windmolenberg
 - 4.2 Marktgebied in het ommuurde deel van de *ville neuve*
 5. Haven en opslagterrein
 6. Woon- en werkgebied van de kooplieden
 7. Nieuwe huisvesting van de hertog, gekoppeld aan zijn vestinggebied (tekening auteur)

De resultaten van de archeologische onderzoeken ter plaatse van de Orthenpoort en het Geertru-terrein door Janssen en Heesters leiden tot de conclusie dat een groot deel van het terrein waar de vergroete vesting gerealiseerd zou moeten worden, oorspronkelijk uit laaggelegen gronden bestond, deels gecultiveerd met greppels voor de afwatering (zie afbeelding 20 en de tekst bij afbeelding 7 op pagina 24). Het archeologisch onderzoek ter plaatse van de Postelstraat leverde vergelijkbare resultaten op.¹⁰³ Daarnaast is geconstateerd dat de Verwersstroom mogelijk door de Pensmarkt heeft gelopen. Janssen heeft tijdens zijn onderzoek van de Orthenpoort zowel vóór als buiten de poort de aanwezigheid van een waterloop ter plaatse van de straat waargenomen. Het is zeker mogelijk dat de Verwersstroom vanaf de Pensmarkt doorgelopen heeft richting de Orthenpoort. Deze veronderstellingen leiden tot een ander landschappelijk beeld ten noorden van de vroegste stedelijke nederzetting.¹⁰⁴

20. Opgravingen op het Geertru-terrein. Tijdens het onderzoek van pater W. Heesters in het plan Geertru in 1976 zijn dwars op de Orthenstraat georiënteerde smalle greppels gevonden. Op basis van de opgravingen kon de plattegrond van een leerlooierij gereconstrueerd worden. Het vroegmiddeleeuwse oppervlak lag hier volgens Heesters op ongeveer 3.00 meter +NAP. (tekening W. Heesters)

In verband met de morfologische omstandigheden moesten voor het vergroten van het gebied van de kleine vesting eerst aanzienlijke waterbouwkundige werken uitgevoerd worden. Naast het verhogen van een groot deel van de gronden binnen de te bouwen vergroete vesting van rond 1222 dienden grachten gegraven te worden die enerzijds konden dienen voor de waterafvoer van het nieuwe terrein, maar anderzijds na de realisatie van de tweede vestingmuren ook de functie van stadsgracht zouden krijgen ter verdediging van het gebied van de hertog en de kooplieden. De aansluiting van de Marktstroom en de nieuwe stadsgracht iets ten noorden van de Leuvensepoort diende eveneens aangepast te worden. De Marktstroom werd op dit punt iets naar het zuiden uitgegraven.¹⁰⁵ Mogelijk was dit noodzakelijk in verband met het realiseren van de tweede (buiten)toren van de waterpoort. De voor die tijd bijzondere omvang van de te verrichten waterbouwkundige en bouwkundige werken zou kunnen verklaren waarom het tot 1222 heeft geduurd alvorens de vernieuwde vesting gereed was. Ter verdediging van de in die periode onbeschermd stad, moet de hertog er in die jaren permanent een leger gestationeerd hebben.

¹⁰⁰ Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 107, 145, 147.

¹⁰¹ Zie voor Filips II van Frankrijk en Geschiedenis van Parijs: nl.wikipedia.org. Laatst geconsulteerd op 12-08-2015.

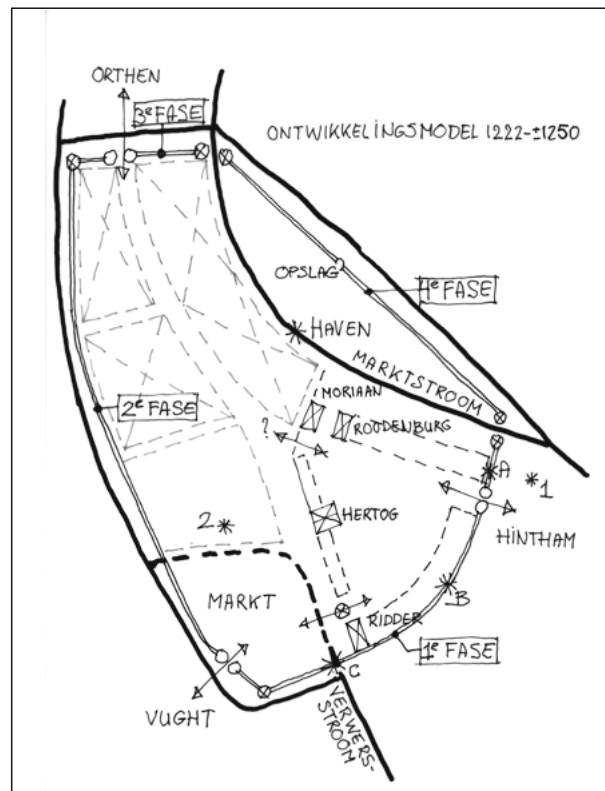
¹⁰² Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 101.

¹⁰³ Janssen, *Van Bos tot Stad*, 76-81.

¹⁰⁴ Zie tekening D. Hoogma 1994, A3 formaat, losse bijlage nr. 2 bij Hoogma en Stekete, 's-Hertogenbosch, *Waterstad*, met de tekst: 'De landschappelijke situatie in 1185 binnen de huidige stadsmuren'.

¹⁰⁵ Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 193.

21. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch 1222-1250. Op de tekening is de vermoedelijke fasering aangegeven van de bouw van de ommuring tussen circa 1203 en 1222. Ook zijn de locaties van de waarnemingen A, B, en C ter plaatse van de eerste fase van de ommuring aangegeven. Het marktgebied binnen de ommuring van de uitgebreide vesting is 'afgescheiden' door de loop van de Verwersstroom.
1. Nieuwe huisvesting van de hertog, gekoppeld aan zijn deel van de vesting
 2. Terrein van de hertog, dat voor een groot deel in 1228 geschonken wordt aan de minderbroeders
- Waarschijnlijk heeft na 1250 een rooilijnwijziging plaatsgevonden na meerdere overstromingen aan de zuidoostzijde van de Markt. (tekening auteur)

H. Hundertmark suggereert dat met de bouw van de stadsmuur van rond 1222 aan de westzijde van het te ommuren gebied is begonnen.¹⁰⁶ Echter, uitgaande van de stedenbouwkundige situatie van de *ville neuve* na de verwoesting van de kleine vesting in 1202 is een start van de nieuwe vestingmuur aan de zuidoostzijde het meest aannemelijk (zie afbeelding 21). De drie overige zijden van de vergrote vesting grenzen immers aan drassig laagland en zelfs moerassen. Het vergde meer tijd de grond daar 'bouwrijp' te maken om een zware muur en torens te dragen. Aan de zuidoostelijke kant had over een deel van het nieuwe muurtraject al een muur gestaan van de kleinere vesting van de hertog.

Aan beide zijden van het zuidoostelijk deel van de vestingmuur bevindt zich een ronde toren. De zuidoostelijke muur is voorzien van funderingsbogen (segmentbogen). Een segmentboog is een boog met een kromming, die minder is dan een halve cirkel (Zie ook afbeelding 23 en 24). Alleen ter plaatse van het deel van de nieuwe muur, grenzend aan de Gevangenpoort tot aan de Waterpoort, is de afstand tussen de poeren groter. Een poer is een kubusvormig stuk metselwerk, op regelmatige afstand van elkaar aangebracht, dat een kolom van de vestingmuur draagt. Dat de afstand tussen de poeren groter is, kan mogelijk verklaard worden vanuit de reeds bestaande locatie van de Gevangenpoort; de ruimte tussen oude en nieuwe toren werd in gelijke delen verdeeld. De twee ronde hoektorens hebben vermoedelijk dezelfde functie gehad als de ronde hoektorens ter plaatse van de Smalle Haven. Ze zijn tijdens de bouw aangebracht vanwege de benodigde stabiliteit voor het gerealiseerde deel van de ommuring en vanwege de richtingswijziging van het vervolg van de muur.¹⁰⁷ Uitgaande van de hypothese dat er een eerdere vesting is geweest, moest de ligging van de Marktstroom ook aangepast worden. Vóór de Waterpoort diende een aansluiting op de gracht van de nieuwe vestingmuur gerealiseerd worden. Het gebied oostelijk van de ommuring was een moeras. De gracht van de ommuring van rond 1222 is om die reden

dicht langs het gebied van de vesting aangebracht. Dit betekende dat de Marktstroom voor de Waterpoort iets verlegd moest worden.¹⁰⁸

Het verschil in opbouw van de linker en rechter toren van de Waterpoort kan niet worden verklaard vanuit de hypothese dat de huidige markt ommuurd is geweest. Het verschil in de steenformaten en de 10-lagenmaten tussen het aangetroffen muurwerk in de panden Pensmarkt 13-15 en in de Waterstraat 2-4 is te groot. Dit kan aanleiding geven tot twijfels over de juistheid van de hypothese dat de huidige Markt geheel ommuurd is geweest. Daar staat tegenover dat de aangetroffen structuren in het blok op de Markt en ter plaatse van de Ridderstraat, de aanwezigheid van een stuk muurwerk in Vlaams verband in de panden Pensmarkt 13-15 en het restant metselwerk in Vlaams verband achter op het perceel Markt 45 sterke aanwijzingen zijn voor een vroegere ommuring. Er is wellicht een eenvoudige verklaring te geven voor het ontbreken van sporen behorende bij een vroegere fase ter plaatse van het zuidelijke gedeelte van vestingmuur van 1222. Het toegepaste metselwerk met een groter formaat baksteen kan ook iets vertellen over aard van de verwoesting van de kleine vesting door de legers van de graven van Holland en Gelre in 1202. Het is aannemelijk dat de muur daar als reactie op de toegebrachte vernielingen met een nieuw formaat baksteen werd hersteld of opnieuw opgebouwd en waarschijnlijk bovendien werd versterkt.

Weergangboog: ondersteuningsconstructie van de weergang, voorzien van 'open' bogen om materiaal te sparen en steunberen tegen de ommuring.

Hart op hart maten: afstand tussen het midden van twee naast elkaar liggende balken, platen of andere bouwonderdelen.

Kistwerk: bouwwijze voor muren, waarbij aan de binnen- en buitenzijde een dunne muur werd opgemetseld met af en toe een steen ter verankering naar binnen gericht, waarna de ruimte tussen de muurtjes werd gevuld met een betonachtige mortel van kalk, vermengd met toeslagmaterialen zoals grind en steenpuin.

De opbouw van het zuidelijk gedeelte van de zuidoostelijke stadsmuur uit 1222 toont dezelfde aanpak met steunberen met weergangbogen met nagenoeg dezelfde hart op hart maten en het toepassen van kistwerk. Door de restauratie van het stadhuis in het begin van deze eeuw kennen wij daar nu drie delen van die hierna worden besproken (zie A, B en C op afbeelding 21):

- A. Korte Waterstraat 2-4 (zie afbeelding 22): de poeren en funderingsbogen zijn uitgevoerd in baksteen. Tufsteen wordt niet vermeld. De overspanning bedraagt 4,50 meter en is drie stenen breed (90 centimeter). J. Mosmans (1870-1966) maakte in 1907 tekeningen van de ommuring bij de Korte Waterstraat en de Gevangenpoort. Hij was was archivaris van het kerkarchief van de Sint-Jan. Bij het bekijken van de tekeningen van Mosmans ontstaat de indruk dat zijn waarnemingen alleen aan de achterzijde, in het Rozemarijnstraatje, hebben plaatsgevonden. Een tekening van de voorzijde ontbreekt immers. De aanwezigheid van tufstenen speklagen aan de voorzijde van de ommuring, zoals waargenomen in de Kolperstraat 23, zou hierdoor mogelijk aan zijn aandacht ontsnapt kunnen zijn. De archeologische dienst heeft echter in de Korte Waterstraat in 2011 een klein onderzoek verricht.¹⁰⁹ Hierbij is een deel van een van de segmentbogen onderzocht. Er is geen tufsteen aangetroffen als sluitsteen, zoals wel het geval was bij de segmentbogen in de Kolperstraat 23.

¹⁰⁶ Hundertmark, 'De "primitieve" stadsmuur'.

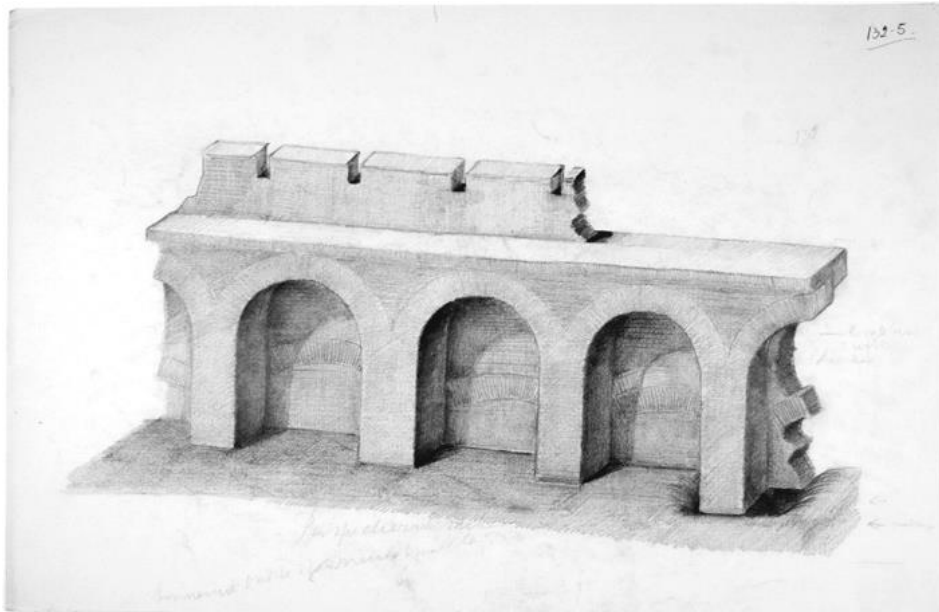
¹⁰⁷ Hundertmark, 'De primitieve stadsmuur', 111. Tekeningen en teksten overgenomen met toestemming.

¹⁰⁸ Van Drunen, 's-Hertogenbosch', 193.

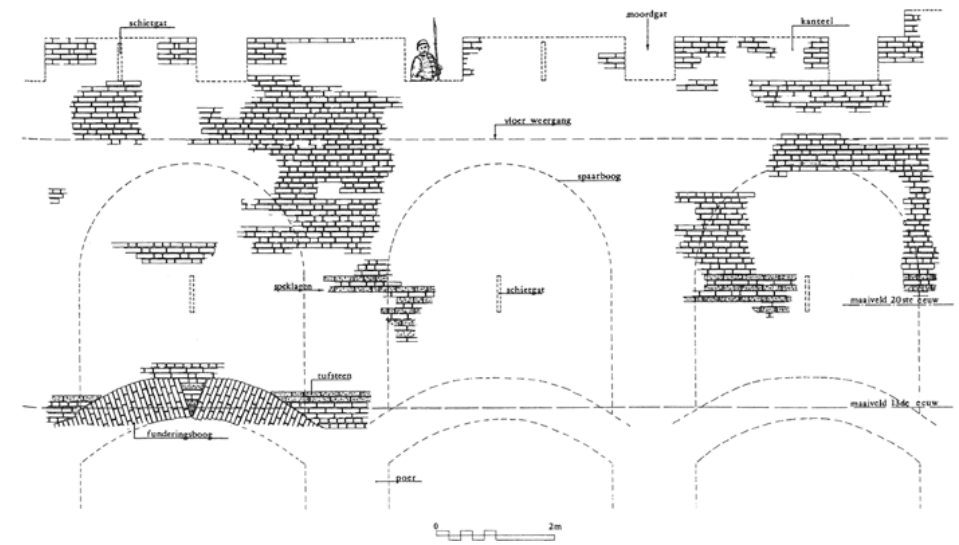
¹⁰⁹ Vriendelijke mededeling E. Nijhof, archeologisch medewerker gemeente 's-Hertogenbosch.

B. Kolperstraat 23 (zie afbeelding 23): dit pand is aan de buitenzijde van de ommuring van rond 1222 gebouwd, waarbij dit deel van de ommuring is gebruikt als zijgevel. In de kelder is een segmentboog aangetroffen, uitgevoerd in metselwerk. De overspanning bedraagt 3,80 meter en is drie stenen breed. De muur is opgetrokken tot de aanzet van weergangboog in speklagen (een speklaag is over het algemeen een natuurstenen band als afwisseling in baksteenmuurwerk) van tufsteen en baksteen (28,5-29 × 13-14 × 7-8 centimeter) in zuiver Vlaams verband. Boven het duidelijk begrensde muurwerk met speklagen is de muur geheel in baksteen opgetrokken. Dit metselwerk is uitgevoerd in kistwerk en in zuiver Vlaams verband. Het metselverband loopt door tot aan de borstwering met kantelen.¹¹⁰

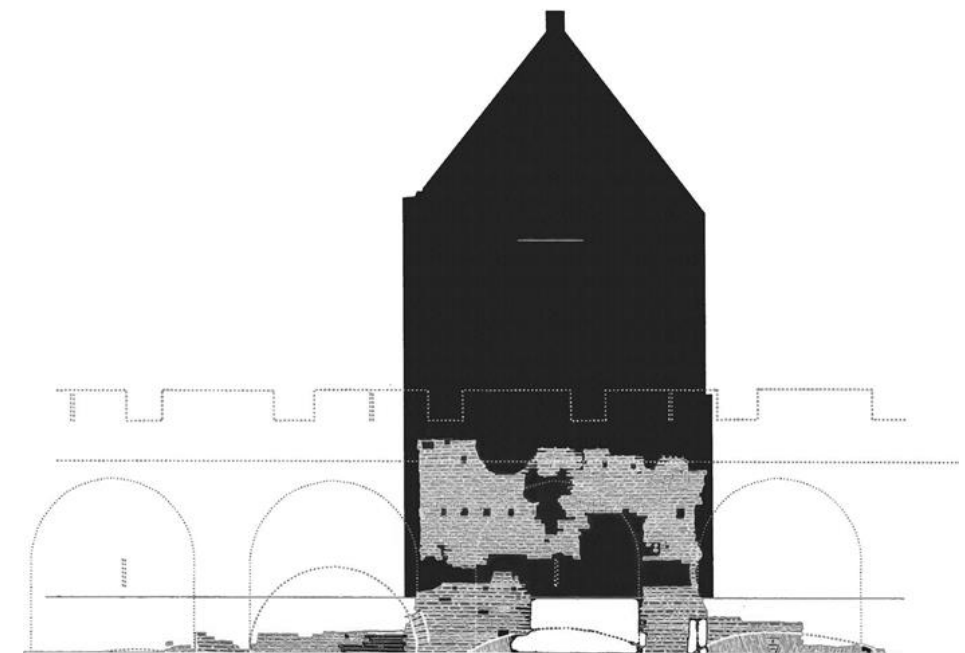
C. Achter het stadhuis (zie afbeelding 24): de tekening van de archeologische dienst vertoont openingen tussen gemetselde poeren met een maat van ongeveer 3,80 meter. De bogen zijn 2,5 steens hoog. Het tufstenen muurwerk is vanaf de funderingsbogen tot de aanzet van de weergangbogen uitgevoerd als kistwerk, voorzien van bakstenen speklagen die onregelmatig en niet consequent doorlopend zijn aangebracht. Boven het tufstenen gedeelte is baksteen toegepast in zuiver Vlaams verband. De opbouw wijze van de ommuring met kistwerk van tufsteen en baksteen en zware gemetselde poeren kan geïnterpreteerd worden als een reactie op de aanval van 1202. De regelmatige constructieve structuur van dit deel van de zuidelijke ommuring en het westelijk, het noordelijk en het oostelijk deel van de muren van de vergrote vesting lijkt te wijzen op een planmatige opzet en een gecontroleerd bouwproces.

22. Waarneming A, Korte Waterstraat 2-4. Reconstructie van de ommuring van 1222. Mosmans geeft op zijn tekening van de binnenzijde een extra segmentboog aan in het boogveld tussen ondersteuningskolommen van de weergang. Wellicht heeft dit te maken met de grotere overspanning die hier is toegepast. (tekening J. Mosmans uit 1907, archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

23. Waarneming B, Kolperstraat. Tekening van de buitenzijde van de ommuring ter hoogte van Kolperstraat 23. (tekening H. Hundertmark)

24. Waarneming C, Achter het Stadhuis. Tekening van de buitenzijde van de 'tweede vestingmuur', aangetroffen bij de restauratie van het stadhuis en de realisatie van de nieuwbouw in 2002. Links van de achtergevel bevindt zich de doorgang van de Verwersstroom (Gegevens Archeologische Dienst gemeente 's-Hertogenbosch)

De uiterlijke vormgeving van deze drie onderdelen van het zuidelijke deel van de ommuring van 1222 is niet identiek. In de Korte Waterstraat (A) is de ommuring met kantelen aan de buitenzijde geheel in metselwerk uitgevoerd. Mosmans geeft op zijn tekening van de binnenzijde wel een extra segmentboog aan in het boogveld – het achtervlak van een gesloten of blinde boog – tussen de ondersteuningskolommen van de weergang.¹¹¹ Wellicht heeft dit te maken met de grotere overspanning die hier is toegepast, waardoor extra steun nodig was. In de Kolperstraat (B) is het metselwerk aan de voorzijde van de ommuring tot ongeveer 2,30 meter boven het maaiveld voorzien van tufstenen speklagen. De vormgeving van de muur achter het stadhuis (C) is totaal anders van opzet en wijkt sterk af van de twee andere delen van de ommuring. Het onderste gedeelte van de muur is hier geheel uitgevoerd in tufsteen met onregelmatig en niet aaneensluitend aangebrachte speklagen van baksteen.

Het muurgedeelte achter het stadhuis was nog niet bekend toen Hundertmark zijn artikel schreef. Dat kon hij dus niet bij zijn analyse betrekken. De verschillen tussen de muurdelen in de Korte Waterstraat en de Kolperstraat verklaart hij door het wel of niet aanwezig zijn van materialen tijdens de bouw. De nieuwe gegevens maken het mogelijk te trachten deze analyse breder te trekken.

De eerder geconstateerde verschillen tussen het deel van de ommuring in de Kolperstraat en het deel achter het stadhuis kunnen wellicht ook een relatie hebben met de afwijkende functie en eigendomssituatie van de achterliggende gebieden binnen de ommuring, namelijk het deel van de hertog en dat van de kooplieden. Dit is natuurlijk een speculatieve bewering, maar toch belangrijk genoeg om als mogelijkheid te vermelden. Wellicht wilde de hertog door het ruime gebruik van metselwerk zijn vertrouwen in dit nieuwe materiaal benadrukken. Vóór het deel van de ommuring in de Korte Waterstraat heeft hij zijn Hof van Brabant gerealiseerd. Omdat dit deel van de ommuring niet zichtbaar was, heeft hij het wellicht sober, zonder tufstenen speklagen, uitgevoerd. Deze veronderstellingen kunnen verderop, na het zo nauwkeurig mogelijk beschrijven van de indeling van de vernieuwde vergrote vesting, als minder speculatief en als meer aannemelijk worden beschouwd.

Op welke wijze zou de hertog zijn vestinggebied hersteld hebben? De nieuwe vesting 's-Hertogenbosch werd in ieder geval voorzien van drie poorten die evenals in 1185 geschonken werden door de zustersteden Brussel, Leuven en Antwerpen.¹¹² De huizen van zijn edelen, zoals De Moriaan, De Roodenburg en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat zullen herbouwd zijn. Datzelfde gold waarschijnlijk ook voor zijn eigen pand in het blok op de Markt. Onduidelijk is of hij zijn gebied opnieuw heeft afgebakend met een 'afscheiding' ten opzichte van het openbare gedeelte en het terrein van de kooplieden. Het jachtverblijf ten westen van de vesting dat vermoedelijk bij de aanval op 's-Hertogenbosch werd verwoest, lijkt niet hersteld te zijn. In 1228 schenkt de hertog namelijk een groot deel van het voormalige terrein van het jachtverblijf aan de minderbroeders (zie afbeelding 21 op pagina 48). Aan het begin van de Hinthamerstraat liet de hertog een nieuwe huisvesting optrekken, tezamen met de eveneens nieuwe 'kostbare' toegang tot de vesting, de Leuvenepoort of de Gevangenpoort.¹¹³ Het gebied van de voormalige kleine vesting ter plekke van de huidige Markt werd aan de zuidoostzijde dus buiten de vestingmuur uitgebreid. Over deze nieuwe huisvesting van de hertog is weinig bekend. De Gevangenpoort of Leuvenepoort was volgens Molius kostbaar uitgevoerd. Het kasteel dat de hertog hiernaast gebouwd heeft zal er zeker gelijkwaardig of nog kostbaarder hebben uitgezien. Zijn nieuwe onderkomen zal vermoedelijk 'gelijktijdig' in een bouwstroom gerealiseerd zijn met de uitbreiding van de vesting rond

25. Luchtfoto van de Markt met het stadhuis en omgeving in noordoostelijke richting. Op de voorgrond de Schapenmarkt. Links de Pensmarkt met het blok op de Markt. Het drielaagse gebouw in het blok op de Markt is de Boterhal, ter plaatse van het vroegere Vleeshuis. Linksboven bevindt zich de Marktstraat met in het verlengde het begin van de Lange Tolbrugstraat. Rechtsboven een deel van de Hinthamerstraat. (foto KLM Aerocarto, 1925)

1222. Het lijkt of hij op deze wijze het verloren prestige wilde herstellen en de ambachtslieden en kooplieden weer vertrouwen wilde geven in de potenties van de nieuwe stad. Is een nederzetting waar een hertog wil verblijven, niet eveneens een interessante vestigingsplaats voor handelaren, kooplieden en ambachtslui? Het marktgebied werd aan de westelijke zijde van de oude hertogelijke vesting aangelegd, direct bereikbaar via de nieuwe Vughtpoort (zie afbeelding 19 op pagina 46 en afbeelding 21 op pagina 48). Het havengebied ontstond aan de noordoostzijde van de huidige Hoge Steenweg, iets noordelijk van de vroegere hertogelijke vesting. Aan de oostzijde van de Marktstroom kwam een door de nieuwe vestingmuur beschermd opslag- en overslagterrein voor goederen. Aan beide zijden van de Hoge Steenweg en de Orthenstraat tot aan de Orthenpoort toe werd vestigingsruimte gecreëerd voor de kooplieden en handelaren. Dat was een relatief klein gebied, als we de omvang van het terrein van de hertog rond de huidige Markt en het latere minderbroedersterrein daarbij in ogenschouw nemen. Als wij de indeling van het gebied binnen de muren van rond 1222 bezien, kunnen we voorzichtig concluderen dat dit gebied enkel en alleen was bestemd voor de hertog, zijn gevolg en de rijke kooplieden. Daarnaast kan evenzo gesteld worden dat de indeling van het gebied tussen de ommuring van de vergrote vesting en de drie verschillende uitvoeringen van de buitenzijde van deze ommuring

111 Tekeningen ommuring Korte Waterstraat en Gevangenpoort, 1907.

112 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 145, 147.

113 Sasse Van Ysselt, *De Voorname Huizen*, 269.

114 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 143.

aanwijzingen zijn voor de samenwerking tussen de Hertog Hendrik I en een groep kapitaal-krachtige kooplieden.

De uitbreiding van de kleine vesting moet – mede door de morfologische omstandigheden die tot omvangrijke waterwerken en bodemophogingen noopten – een grote aanslag hebben gepleegd op de middelen van de hertog. Hij moest zijn eigen vestinggebied herstellen, mogelijk schadevergoedingen uitkeren aan de kooplieden en bovendien de uitbreiding van de vesting bekostigen. Dit biedt een goede verklaring voor zijn onderhandelingen met de bisschop van Keulen en de belening van een groot deel van zijn Bossche bezittingen. Er waren immers extra financiële middelen nodig om zijn hertogdom te kunnen beschermen tegen nieuwe aanvallen. Molius hanteert hiervoor weliswaar een exacte tijdsaanwijzing (1222), maar koppelt die niet rechtstreeks aan een stedenbouwkundige aanpassing van 's-Hertogenbosch.¹¹⁴ Wel geeft hij aan dat de 'stad' toen groter was dan alleen het ommuurde gedeelte: namelijk alles wat er toe behoorde, behalve het hof van de hertog bij de Gevangenpoort, de vesting van de hertog en het terrein van de (toekomstige) kerk van Sint-Jan Evangelist.

We kunnen nu dus al concluderen dat de beschrijving die Molius van de vroegste geschiedenis van Den Bosch gaf, nauwkeuriger is dan tot nu toe werd aangenomen. In het tweede deel van dit artikel, dat in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* van 2020 verschijnt, zal de ontwikkeling van de stad na 1222 tot en met de bouw van de stadsmuur in de veertiende eeuw worden behandeld en zal de conclusie verder worden uitgewerkt.

Afkortingen

AEH, ABO	Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch, Aantekeningen bouwhistorisch onderzoek
AEH, BW	Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch, Bouwhistorische waarnemingen
BAM	Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten
E	afschrift kroniek Molius van schrijver E
NAP	Nieuw Amsterdams Peil
NL-HtSA	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
NL	Nederland
OSA	Oud Stadsarchief
T	afschrift kroniek Molius van de Abdi van Tongerlo

Archivalia

Archief Erfgoedhuis, 's-Hertogenbosch (AEH)

Aantekeningen bouwhistorisch onderzoek (ABO)

Blok 1.11, Markt 12, 14, 18, 28, 30-32, 40-42 en Pensmarkt 17

Blok 1.13, Markt 5, Ridderstraat 9 en 11

Bouwhistorische waarnemingen (BW)

Blok 1.11, pand Markt 28

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (NL-HtSA)

Bibliotheek

Plaatskenmerk: MM 1055 / Digipub 000675 / Digipub 000674

Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn (periode 1293-1380)

inv. nr. 1293(?)09.20(?).

inv. nr. 1317.07.17.

inv. nr. 1318.09.13.

inv. nr. 1320.04.21 (Schapenmarkt).

inv. nr. 1321.06.24.

inv. nr. 1333.08.26.

inv. nr. 1338.10.09.

inv. nr. 1340 (Markt 1).

inv. nr. 1345.10.09.

inv. nr. 1352.07.02

inv. nr. 1357.01.31.

inv. nr. 1357.08.12.

inv. nr. 1358.03.10.

inv. nr. 1359.04.26

inv. nr. 1360.04.30.

inv. nr. 1363.08.25.

inv. nr. 1366.06.03.

Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch 1262-1810/Oud Stadsarchief (OSA)

inv. nr. 3066 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 128), 1357 juni 12.

inv. nr. 3083 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 118), 1365 febr. 27.

inv. nr. 3120 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 109), 1348 aug. 27.

inv. nr. 3876 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 45), Brussel, 1328 mrt 26.

Literatuur en gedrukte bronnen

Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832* (Oosterhout 2002).

Bavel, H. van, A.C.M. Kappelhof, G.M. van der Velden en G. Verbeek, *De Kroniek van het St. Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch. Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave*, ('s-Hertogenbosch 2001).

Bijsterveld, A.J., en F. Theuws, 'Vroege stadswording in Nederland. Een Romeinse erfenis, Karolingische impulsen en een stroomversnelling in de twaalfde eeuw', in: E. Taverne, L. de Klerk, B. Ramakers e.a., red., *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012) 91-107.

Boekwilt, H.W., 'Kolperstraat 23, een huis tegen de oudste stadsmuur', in: H.W. Boekwilt en H.L. Janssen, red., *Kroniek van Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek 's-Hertogenbosch 1* (1988) 51-57.

Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel 1: tot 1300 (Franeker 2011).

Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord Brabant tot 1312*, Deel I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), eerste stuk (690-1294), 's-Gravenhage 1979.

Camps, H.P.H., *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330)* (Hilversum 1995).

Camps, H.P.H., en G. van Syngel, *Digitaal Oorkondenboek Noord-Brabant*, www.donb.nl/database.

Demets, L., *In omni terra potentatis mei. Naar en consolidatie van macht? Een diplomatische discoursanalyse met betrekking tot de macht en autoriteit van de vorsten en vorstinnen te Brabant in de twaalfde en eerste helft van de dertiende eeuw*, MA-thesis Faculteit Letteren en Wijsbegeerte Universiteit Gent (Gent 2013).

Dillo, M., G.A.M. van Syngel, m.m.v. E.T. van der Vlist, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II, de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).

Drunen, A.H. van, 'De kap van Pensmarkt 13/15 te 's-Hertogenbosch', *Bulletin KNOB* 87 (1988) 278-279.

Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom* (Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Zwolle 2006).

Glaudemans, R., red., m.m.v. H. Boekwilt, M. Enderman en J. Viguurs, *De Stad van Bosch, Bossche bouwhistorie in nieuw perspectief* ('s-Hertogenbosch 2016).

Gudde, C.J., *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch 1974).

- Hall, F. van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten*, Maaslandse Monografieën 74 (Hilversum 2011).
- Heesters, W., *Graven in het Bossche verleden* ('s-Hertogenbosch 1977).
- Heurn, J.H. van, *Historie der stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, deel I (Utrecht 1776-1778).
- Hoekx, J.A.M., G. Hopstaken, A.M. van Lith-Drooglever Fortuijn en J. Sanders, red., *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van de stad* ('s-Hertogenbosch 2003).
- Hoekx, J.A.M., en V. Paquay, *Inventaris 's-Hertogenbosch. Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, deel A en B, Publicaties van het Stadsarchief te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 2004).
- Hoogma, D., 's-Hertogenbosch hoog en droog, de Binnendieze en de historische bouwlocaties' in: H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben, e.a., red., *De onderste steen boven, 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000) 190-196.
- Hoogma, D., en A. Stekete, *'s-Hertogenbosch Waterstad, een historische waterbouwkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch 1996).
- Huijbers, A., 'Central places in the confluence area of the rivers Dieze, Dommel and Aa in the Roman period and the Middle Ages. A longterm perspective', *Medieval and Modern Matters* 1 (2010) 197-268.
- Hundertmark, H., 'De "primitieve" stadsmuur, de eerste stenen ommuring van de stad 's-Hertogenbosch', in: H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben, e.a. (red.), *De onderste steen boven: 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000) 104-113.
- Hupkens, E., 'Drie huizen samengevoegd', *Stadsblad*, 20 augustus 2014, www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis.
- Janssen, H.L., *Van Bos tot Stad: Opgavingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983).
- Janssen, H.L., *De opgravingen aan de Orthenstraat*, ('s-Hertogenbosch 1984).
- Janssen, H.L., 's-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meerij ca. 1200-1350', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007) 95-140.
- Janssen, H.L., 'De infrastructuur van de stedelijke ruimte van 's-Hertogenbosch', in: H.L. Janssen en J.R. Treling, red., *Van Penningen en Groten. De schatvoondst achter Het Verguld Harnas* (Utrecht 2011) 13-43.
- Janssen, H.L., en A.J.J. Thelen, *Tekens van Leven. Opgavingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch*, deel I en II (Utrecht 2007).
- Janssen, H.L., en J.R. Treling, red., *Van Penningen en Groten. De schatvoondst achter Het Verguld Harnas* (Utrecht 2011).
- Kappelhof, A.C.M., 'Vught in de middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken', www.academia.edu, dec. 2015.
- Kiesow, G., *Wege zur Backsteingotik. Eine Einführung*, Deutsche Stiftung Denkmalschutz: *Monumente Publikationen* 2007 (Bonn 2003).
- Kruisheer, J.G., 'Stadsrechtbeoorkonding en stedelijke ontwikkeling' in: E.H.P. Cordfunke e.a., red., *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen 1988).
- Kuijer, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca.1185-1629* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 2000).
- Leenders, K.A.H.W., 'Zoe lanck ende breedt alst oijt hadde geweest bij staende lande'. Het landschap van de Grote Waard vóór 1421', in: Wikaart e.a., *'Nijet dan water ende wolcken'. De onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523)* (Tilburg 2009) 32-43.
- Molhuizen, H., 'Markt 1', *Brabants Dagblad*, 8 juli 1993, www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis.
- Molhuizen, H., 'De zesde wethouder', *Brabants Dagblad*, 28 april 1994, www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis.
- Molhuizen, H., 'Het hujs van Sint Claes', *Brabants Dagblad*, 23 november 1996, www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis.
- Nijhof, E., 'Nieuws van de BAM, Nieuwe gegevens tweede stadsmuur', *Bossche Bladen* 4 (2008) 152-154.
- Orsel, E.D., 'Stenen van de Graaf. Vroege baksteen in Leiden en Rijnsburg', *Westerheem* 60 (2011) 184-192.
- Rutte, R., *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen, 12e en 13e eeuw* (Zutphen 2002).
- Sasse Van Ysselt, A.F.O., *De Voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch*, deel III, ('s-Hertogenbosch 1911).
- Sassen, J.N.G., *Inventaris der Archieven van de Stad 's-Hertogenbosch B: Charters en Privilegiebrieven van het jaar 1191-1826* ('s-Hertogenbosch 1865).
- Synghel, G. van, *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis. De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).
- Uitterhoeve, A., *Annales Egmondenses: de jaarboeken van Egmond* (Alkmaar 1990).
- Uytven, R. van, 'Aspecten van de middeleeuwse stads geschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant. Het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden*, Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland 54 (Tilburg 1982) 5-63.
- Velden, G.M. van der, 'Bernheze en de abdij van Berne', *Brabants Heem* 32 (1980) 3, 119-134.
- Vera, H.L.M., *Gemene gronden in de Meerij van Den Bosch tussen hertog en hertgang, 1000-2000*, proefschrift Faculteit Rechtsgeleerdheid Nijmegen (Moergestel 2011).

Internetbronnen

- Wikipedia, https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Parijs
 Wikipedia, https://nl.wikipedia.org/wiki/Phillips_II_van_Frankrijk
www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629
www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/algemeen/bouwhistorisch_onderzoek
[www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/De zesde wethouder](http://www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/De_zesde_wethouder)
[www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Drie huizen samengevoegd](http://www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Drie_huizen_samengevoegd)
[www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Het hujs van Sint Claes](http://www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Het_hujs_van_Sint_Claes)
[www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Markt 1](http://www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Markt_1)